

VAJÚDÁS A DEMOKRÁCIÁHOZ VEZETŐ ÚTON

Korszakokban gondolkodni mindig veszélyes és megbízhatatlan eszköze a megismerésnek. Különösen igaz ez a megállapítás a jelenkor történéseire, amikor az események kimenetele nem jósolható meg teljes bizonyossággal. Ennek ellenére Közép-Kelet-Európa kommunizmus utáni története már bizonyos távolságból megítélhető. Még akkor is, ha a végső következtetéseket nem lehet levonni és a jövőbeli történésektől függően a következtetések változhatnak, három korszakot különböztethetnek meg a közélet és a tudomány szereplői.

Az első korszak a messianisztikus és megváltás-közeli reményé volt, a második a fejlődésbeli különbségek és árnyalatok megrajzolásáé, a harmadik a befelé fordulással vegyes csalódottságé. Az első szakasz nagyjából 1989-től 1995-ig tartott, és a Szovjetunióban, valamint a Varsói Szerződés országaiban a kommunizmus meglepően gyors és visszafordíthatatlan összeomlása jellemezte. A Gorbacsov nevéhez kötődő glasznoszty és peresztrojka politikája, amely először a politikai rendszer merész belső reformjának tűnt, olyan feltartóztathatatlan szökőárt okozott, amely néhány éven belül a kommunista egypártrendszernek és magának a szovjet államnak a felbomlásához vezetett. A Moszkva által támogatott közép-kelet-európai bábállamokban a vezetést demokratikusan választott, a reformok iránt elkötelezett, jellemzően a korábbi ellenzékiek alkotta kormányok vették át, amelyek eltüntették az ideológiai-katonai szovjet rendszert.

Mindezt Németország újraegyesítése koronázta meg, amely talán mindennél jobban kifejezte, hogy a második világháború óta a világpolitikában meglévő szovjet ideológiai és stratégiai ellenőrzés véget ért. Mivel az átmenet, kivéve a későbbi jugoszláv fejleményeket, szinte erőszak nélküli volt, és a kommunista hegemonokat – többnyire elegánsan, demokratikus választásokkal – eltávolították a hatalomból, fennmaradt az a hit, hogy olyan világtörténeti esemény zajlik, amely a demokrácia és a szabad piac győzelmét jelzi az anakronisztikus és kudarccra ítélt totalitáriánus rendszer felett.

Francis Fukuyama *A történelem vége* című könyve képletesen fejezte ki azt a majdnem messianisztikus hitet, hogy a történelem visszafordíthatatlanul menetel a demokrácia, a szabadság és a kapitalizmus fe-

lé. Míg Fukuyama ennek az érzésnek intellektuális, majdnem hegeli keretet adott, addig az abba vetett, kevésbé összetett hitnek – amely majdnem az ellentéte a marxista determinizmusnak, de módszertani előfeltevéseiben rendkívül hasonlít ahhoz –, hogy a világ a demokrácia felé vezető egyetemes és eleve elrendelt fejlődés tanúja, mind a nyugati, mind a volt kommunista országok politikusai és társadalomtudósai hangot adtak. Közös volt ebben a majdnem egyetemes lelkesedésben, hogy a totalitáriánus kommunizmustól, illetőleg a kommunizmus hamis isteneitől való megszabadulást követően ezeknek az országoknak a fejlődése – sorszerűen – olyan nyugati típusú demokrácia irányába halad, amelyet a többpártrendszer, a szabad választások, a szabad sajtó és a piaci kapitalizmus jellemez.

Mind a politikai szereplők, mind a megfigyelők elismerték, hogy az átmenet során adódnak majd hullámvölgyek, különbségek lesznek az egyes országok fejlődési sebessége és sikeressége között, de azt aligha kérdőjelezte meg bárki is, mi lesz a fejlődés egyetemes *telosza*.

Az átmenet kezdeti fejleményei igazolni látszottak ezt a vélekedést: a szabad választások olyan vezetőket juttattak hatalomra, akik a demokrácia és a szabad piac elkötelezett hívei voltak. Az évtizedek óta tartó elnyomást és cenzúrát követően a szabad sajtó virágzott; a többpártrendszer konszolidálódása elkezdődött, és a messzire mutató reformok eredményeként az állami tulajdonú gazdaság – különböző módszerekkel – döntően magántulajdonba került. Voltak azonban ennek a látványos fejlődésnek olyan epizódjai, amelyek nem kaptak elég figyelmet sem a politikusoktól, sem a tudomány képviselőinek többségétől, pedig habozásra készíthették volna a féktelen optimizmust.

Elsősorban nem kapott elég figyelmet, hogy milyen alapvető fejlődésbeli eltérések vannak a Szovjetunió és olyan országok között, mint Lengyelország, Magyarország vagy Csehszlovákia. Bár a közép-kelet-európai országokban a demokráciába vezető átmenet nyilvánvalóan a Szovjetunióban zajló történésektől függött, a rendszerváltást olyan önszerveződő, alulról jövő ellenzéki mozgalmak is elősegítették, amelyek először ellenkultúrát alakítottak ki, felrázták a közvéleményt, majd hatalomra jutottak:

a Szolidaritás Lengyelországban, az MDF Magyarországon, a Charta '77 és a Közvélemény az Erőszak Ellen Csehszlovákiában.

Ezek a mozgalmak 1956 és 1968 eszméihez tértek vissza; vezetőik – akik közül sokakat üldözött és bebörtönzött a kommunista rezsim – kötötték a megállapodásokat a különböző kerekasztaloknál az átmenet feltételeiről és lettek az első szabad választások győztesei.

A Szovjetunióban, mivel a gorbacsovi politikát részben az ellenzéki Andrej Szaharov inspirálta, a reformokat felülről, a kommunista pártból kezdeményezték. Még akkor is, ha a radikálisabb reformerek, mint Borisz Jelcin, legyőzték az óvatosabb Gorbacsovot, végül a nómenklatúra került hatalomra. Wałasák vagy Havelek nem voltak a Szovjetunióban. Korábbi ellenzékiek (disszidensek), politikai okból bebörtönöztek nem lettek miniszterré vagy elnökké. Míg Varsóban vagy Budapesten és Prágában ellenzékiek kerültek hatalomra, Moszkvában alapvetően egy belső hivatali mozgás eredményeként a reformerek győztek a keményvonalasok felett. Kivételt jelentenek a balti államok és – eddig – Grúzia, ahol korábbi ellenzékiek lettek a vezetők.

Másodsorban a kommunizmus legyőzése feletti győzelmi mámor, amely néha arra a Walpurgis-éjre emlékeztetett, amelyben minden macska szürke, elfeledtette, hogy az egységesnek látszó antikommunista koalíció mennyire eltérő elemekből áll. Nem mindenki vette észre: attól, hogy valaki antikommunista, még nem feltétlenül demokrata. Az antikommunista tábor, amely az *anno mirabilé*t jelentő 1989-ben győztes volt, demokratákból, liberálisokból, szociáldemokratákból, konzervatívokból, nacionalistákból, vallási fundamentalistákból, oroszellenes sovinsztákból és őszintén szólva olyan félfasisztákból és antiszemitákból állt, akik hitvány múltjukért szabadságszerető antikommunistaként vezekelték.

Kevesen gondolták akkor, hogy Szolzsenyicin, aki bátor antikommunista és régi vágású orosz sovinszta volt, több mint érdekes jelenség: lassan világossá vált, hogy a közép-kelet-európai országok többségének megvan a maga Szolzsenyicine.

Harmadsorban nem kapott kellő figyelmet az a tény, hogy az antikommunizmus sok esetben erős nacionalista, oroszellenes érzelmekkel párosult, sőt egyes esetekben ez utóbbi volt a meghatározó.

A Szolidaritás rendkívüli népszerűségét és a római katolikus egyháztól kapott intézményi támogatását a mélyen gyökerező, az orosz ortodoxiával éles ellentétben álló patriotizmusnak köszönhetette, amely a lengyel nacionalizmust és katolicizmust egyesítette. A Szolidaritás sikerét e nélkül a lengyel habitust

meghatározó sajátosság nélkül nem lehet megérteni. Az ehhez hasonló érzések, bár kevésbé intenzíven, de szerepet játszottak a magyar, a cseh és a szlovák átalakulásban, és nyilvánvalóan jelen voltak a balti országokban (különösen Litvániában) és Grúziában.

Negyedrész a gyors, piacközpontú reformok iránt érzett lelkesedés elfedte, hogy a reformok sikere esetén is lesznek társadalmi csoportok, amelyek megszenvedik a kommunista berendezkedés által kialakított szociális háló megnyirbálását: különösen a nyugdíjasok, a túlméretezett, lerobbant, szovjet típusú iparban dolgozó munkások, a vidéki lakosság, szemben a fejlett nagyvárosban élőkkel. Vagyis nem mindenki kerülhetett a posztkommunista paradicsomba.

Végül, de nem utolsósorban az 1989-et közvetlenül követő, a kiliazmushoz hasonló időszak és a nyugati országokra jellemző, a hidegháborút dicsőítő magatartás nem engedte felismerni azt a tényt, hogy a demokráciához vezető út egyes részei nem vághatók le. A demokratikus átmenet nem egyik napról a másikra, varázsütésre történik, és nem elégséges feltétel, hogy az elit elkötelezett a demokrácia és a szabad piac iránt.

Végül is az olyan országokban, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, a demokráciába való átmenet folyamata évszázadokig tartott. Az Egyesült Államokban, az alkotmány nyilvánvalóan liberális karaktere ellenére, polgárháborún keresztül vezetett az út a rabszolgaság eltörléséhez, és egy további évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a fekete lakosság egyenlő jogokkal rendelkezzen. Németország, Olaszország és Spanyolország példája pedig azt mutatja, hogy az átmenet milyen összetett és néha gyilkos folyamatai vezethetnek végül a demokrácia konszolidációjához. Az a hit, hogy a kommunizmus bukása után Közép-Kelet-Európára egy nap alatt ráköszönt a demokrácia, majd mindenkit mesianisztikus optimizmussal töltött el.

*

Az a tény, hogy ezeket a szempontokat és különbségeket figyelembe kell venni, a posztkommunista országok második, az 1990-es évek közepétől a XXI. század első éveig tartó fejlődési szakaszában vált egyértelművé. A kezdeti mámoros hangulatot követően leszállt a por a szovjet rendszer romjaira. Ekkor világossá vált, hogy az egyes posztkommunista társadalmak egymástól jelentősen eltérő fejlődési irányba mennek. Annak ellenére, hogy ezek az országok mind hasonló vagy azonos feltételekkel indultak (olyan tervutasításos egypártrendszer-

ből, ahol a monopolhelyzetben levő politikai hatalom ellenőrizte az információkat, a kommunikációt, az oktatást), gyorsan kiderült, hogy fejlődésük különböző jellemzőkkel írható le. Az alábbiakban ezt teszem egyértelművé.

Alapvetően két tipológia mentén írható le a jelenleg, közte számos variációval. Egyrészt olyan országok, mint Lengyelország, Magyarország és a Cseh Köztársaság, erőteljes többpártrendszer hoztak létre, és gazdaságaikat sikeresen működő piaci alapra helyezték. Másrészt nyilvánvaló lett, hogy Oroszország az átmenet során súlyos politikai és gazdasági válságba került. Jelen alatt a szovjet rendszer lebontása nagyon közel állt a kormány nélküli anarchia állapotához. Az államhatalom a feudális berendezkedéshez hasonló, regionális hűbérbirtokok között oszlott meg, amelyek felett egy széteső, hozzá nem értő kormányzat állt. A gazdasági szférában vad és korrupt magánosítást folyt, melynek eredményeként törvénytelen módon megszerzett milliárdos vagyonokkal rendelkező oligarchák tűntek fel, akik a Kreml áldásával követelték maguk és alattvalóik számára az orosz gazdaság vezető pozícióit.

Ukrajna is ilyen korrupt posványba került, míg Románia és Bulgária valahol a két út között ténfergett. A balti országok lassan a visegrádi modell felé indultak, Észtország intenzíven, Litvánia és Lettország lassabban. A korábbi közép-ázsiai szovjet köztársaságok egyikében volt csak nyoma a demokratikus átmenetnek, míg a Kaukázuson túli köztársaságok vegyes képet mutattak. Jugoszlávia nacionalista háborúk sorozatába sodródott, ami visszahozta a kommunizmus előtti időszak etnikai gyökerű ellenségeskedéseit.

Világossá vált, hogy az átmenetnek nincs minden esetben érvényes receptje. Az a kérdés, hogy mitől függ ezeknek az egyes országok közötti hatalmas különbségeknek a kialakulása, mind a gyakorlati politikával, mind a politikaelmélettel foglalkozók számára központi témává vált.

Egyúttal az is egyértelmű lett, hogy kizárólag a mennyiségi mérőszámok (az iparosítottság mértéke, az urbanizáció összehasonlítható szintjei vagy az egy főre jutó nemzeti össztermék) nem magyarázzák meg a különbségeket. Ezen a ponton a legerősebb magyarázó elmélet a történelmi hagyatéokra való hivatkozás volt. A második világháborút követően minden közép-kelet-európai országra erőszakosan rákényszerítették a szovjet modellt, de ez egymás-

tól jelentősen eltérő történelmi hagyománnyal rendelkező országokkal történt, nem beszélve a Szovjetuniótól való különbségekről. A posztkommunista időszakot meghatározó tényező az, hogy a kommunizmus előtti időben (ami lehet akár 1917 vagy 1945) az adott ország rendelkezett-e a civil társadalom, a pluralizmus, a független intézmények, a piacgazdaság és a tolerancia egyes elemeivel. Ez lehetővé tette azt, hogy „használható múlttal” legyenek felvértezve ezen országok úgy intézményileg, mint szimbolikusan.

A POSZTKOMMUNISTA IDŐSZAKOT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐ AZ, HOGY A KOMMUNIZMUS ELŐTTI IDŐBEN AZ ADOTT ORSZÁG RENDELKEZETT-E A CIVIL TÁRSADALOM, A PLURALIZMUS, A FÜGGETLEN INTÉZMÉNYEK, A PIACGAZDASÁG ÉS A TOLERANCIA EGYES ELEMEIVEL.

Ezért Lengyelország, Magyarország és a Cseh Köztársaság 1939 előtti történelme fontos tényező 1989 utáni fejlődésük megértéséhez. A cseh állam esetében az 1948 előtti történelem az állam demokratikus, szekuláris, köztársasági formája, az élénk többpártrendszer, a parlamentarizmus, a szabad sajtó, a vallási türelem, az évszázadok óta jelen levő önkormányzati autonómia és a tudomány szabadságának meglétét jelentette. A lengyel és a magyar történelem ennél összetettebb,

de mindkét esetben évszázadok óta jelen volt a képviseleti elem, amely ugyan nem volt demokratikus, de megvalósította a választáson, a képviseleti intézményeken alapuló mérsékelt állam hagyományát.

Bár politikájuk közvetlenül 1939 előtt tekintélyelvű volt, de mind Piłsudsky, mind Horthy uralma alatt megmaradt a parlamentarizmus egy része. Azzal együtt, hogy az iparosítottság mértéke nem volt olyan magas, mint Csehszlovákiában, Lengyelország és Csehország is jelentős gazdasági fejlődést ért el. Az egyértelmű függetlenséget élvező parasztságunk egységes politikai pártja volt; az európai mintán alapuló akadémiai tradíciójára méltán büszke országokban ezek a jellemzők még a tekintélyelvű uralmi rend alatt is megmaradtak.

Tehát a fenti három országban, nyilvánvaló különbségeik ellenére, a kommunizmus bukásakor lehetővé volt egyes intézmények és hagyományok „újraélesztésére” és „újbolí létrehozására” mind szimbolikusan, mind intézményesen. Ezekben az országokban éltek olyanok, akik aktívan részt vettek még az 1945 előtti politikai életben, és túléltek mind a náci, mind a kommunista megpróbáltatásokat. Más szóval rendelkezésre álltak olyan történelmi modellek, amelyekre a posztkommunista felépítményt alapozni lehetett, és – néha túlzott nemzeti büszkeséggel egybekötve – legitimálták az új berendezkedést.

Lengyelországban, ismert történelmi okokból, a római katolikus egyház relatív autonómiája nagymér-

tékben segítette a civil társadalom belső struktúrájának kialakítását. Ezen túlmenően 1956 és 1968 öröksége azt is jelentette, hogy a kommunista rezsimnek, az antikommunista felkeléseket követő erőteljes megtorlás után, mind intellektuális, mind gazdasági téren hagytak némi szabad teret, ami megerősítette a civil társadalmi kezdeményezéseket (gulyás-kommunizmus, korlátozott mértékű külföldi utazások stb.).

Ezek az összetevők egyáltalán nem voltak meg Oroszországban. A kommunista hatalomátvételt megelőzően a civil társadalom alapvető elemei hiányoztak; ez lényegi oka volt annak, hogy a Kerenszkijhez (és a kadétokhoz) köthető liberális-alkotmányos hatalomátvitel kudarcot vallott 1917 februárja és októbere között. Az 1917 előtti Oroszország döntően olyan mezőgazdasági alapú társadalom volt, amelyben a parasztság nem szabadult fel teljes mértékben az évszázadokig tartó jobbágyi létből. Az 1905 utáni képviseleti Duma létrehozását célzó kísérletek kudarcot vallottak, képviseleti módon létrehozott intézmények nem léteztek sem országos, sem regionális, sem helyi szinten. Az országot egyetlen központból rendkívül hierarchikus, bürokratikus és tekintélyelvű módon irányították. Az ortodox egyház az államot kiszolgálva működött, egyesítve a bizánci cezaropapista hagyományokat a – Nagy Péter cár idejéből származó – államnak való alárendeltséggel. A vallási és etnikai kisebbségek állandó elnyomás és hátrányos megkülönböztetést szenvedtek el. Az egyetemi szféra minden autonómiát nélkülözött, a tanterv meghatározása, az egyetemi vezetők személye, a kinevezések teljesen az állami akarattól függtek.

A szovjet típusú kommunizmus, amely a felvilágosodás hagyományából táplálkozó marxizmusban rejlő felszabadítási lehetőségtől annyira távol áll, az elnyomás egy másik formájával oltotta be a felülről vezérelt, szolgai társadalmat. A szovjet társadalomban csak néhány bátor ellenzéki bukkant fel, és nem jelentek meg olyan mozgalmak, mint a Szolidaritás, az MDF, a Charta '77, vagy olyan vezetők, mint Wałęsa és Havel. A történeti Ruszhoz hasonlóan a Szovjetunióban is felülről kezdeményezték a reformokat, a civil társadalomnak nem volt szerepe.

Ezért a Szovjetunió szétesését követően a civil társadalom közvetítő intézményei hiányában Oroszország – a Jelcin-korszak anarchikus viszonyaira jellemző – légüres térbe került. Bár a moszkvai és a szentpétervári elit az új Oroszországot modellezhetette Locke-kal és a Madison, Hamilton és Jay nevé-

hez fűzhető föderalista levelekkel, vagy elővehették Herzen és Belinszkij írásait, de hiányoztak az intézmények, és nem voltak olyan előzményeik sem, amelyek mély nyomott hagytak volna a társadalmi tudatban vagy a gyakorlatban. A tagjainak egy részét megtartó, nemzeti bolsevik irányba forduló, de alapjaiban változatlan kommunista párton kívül nem épültek ki valódi politikai pártok az elnök vagy a Duma tagjainak megválasztására, inkább személyek köré rendeződött pártlisták versenyeztek. Annak legtragikusabb, egyben szánalmas példája, hogy a jobbágyi örökség milyen mélyre nyúlik vissza, a volt kolhoztagok esete: a szabad paraszti lét helyett inkább a szovjet rendszerben megszokott helyükhöz ragaszkodtak. Az a reformorientált városi értelmiség pedig, amelynek jó része zsidó származású volt, a nyolcvanas és a kilencvenes években Izraelbe vagy Nyugatra távozott.

Míg a lengyelek, a magyarok és a csehek abban versenyeztek, hogy melyiküknek kiválóbbak a kommunista múlt előtti időből származó, valódi vagy képzelt emlékei és intézményei, addig az orosz társadalom a saját múltjának csak kis részére alapozhatott. Még az orosz modernizációnak a Nagy Péter cárhoz kötődő, a Nyugattal a versenyt felvevő modellje is a hierarchikus, tekintélyelvű, államközpontú irányítás megszilárdítására törekedett, nem a demokratikus viszonyok és a szabadság megteremtésére.

Ebben a helyzetben lépett a színre Putyin. Ő az, aki megmenti Oroszországot a jelcini évek káoszától, korrupciójától és tömeges elszegényedésétől. Putyin újratemtette a központi hatalmat, és megbolázta azokat a regionális vezetőket, akik szultáni hűbértokokat alakítottak ki. A gazdaságban megálljt parancsolt a rabló oligarcháknak, és a Dumát egy anarchikusan működő, korrump, vitáktól hangos klubból a végrehajtó hatalom eszközévé változtatta. Egyes esetekben a cári vagy a szovjet időkből származó módszerekkel korlátozta a sajtószabadságot. Az olajárak magasba szökése nagyban segítette azt az erőfeszítést, hogy Oroszország ismét megtalálja a helyét a nemzetközi porondon. Nem meglepő, hogy ilyen feltételek mellett az „emberarcú tekintélyelvűség” nagyon népszerű a társadalomban. Végül is a többség számára, a civil társadalom hiánya miatt, a demokrácia egyenlő a Jelcin-típusú korrump anarchiával.

Nem magyarázható félre az a tény, hogy Putyin a korábbi KGB-ből érkezett. Amikor a Szovjetunió darabjaira hullott, a politikai hatalom legfontosabb

hajtóereje, a kommunista párt egyik napról a másikra szétfoszlott, úrt hagyva az orosz társadalomban. A szovjet időkben származó egyetlen intézmény, amely – egységét is megőrizve – túlélte ezt az időszakot, a korábbi KGB volt. Tehát van belső logikája annak a gyakorlatnak, hogy a legfontosabb igazgatási pozíciókban Putyin korábbi KGB-seket alkalmaz. A szovjet rendszerben az állami bürokrácia a párt-bürokráciához képest gyenge volt. Ebben a helyzetben csak a KGB és Nagy Péter cár emléke maradt többé-kevésbé érintetlen, mást nemigen lehetett kínálni az orosz társadalomnak.

Ettől eltérően Ukrajnában, a történelmi „határvidéken”, a lengyel–litván unió és a cári Oroszország között koherens politikai államhagyományok hiányában és a voluntarista (ha nem anarchista) kozák örökség birtokában valószínűleg nem fog kialakulni egy központi tekintélyelvű rendszer. Egyes megfigyelők szerint talán túlhangsúlyozom a történelem befolyásoló erejét, de ennek a hagyománynak a figyelmen kívül hagyása nem magyarázza meg, hogy Ukrajna és Oroszország miért követ annyira eltérő fejlődési utat, miközben egyértelmű, hogy egyikük sem a konszolidált demokratikus viszonyok felé halad.

A történelmi előképek szerepe ugyancsak szembevetendő az egyik kategóriába sem sorolható államoknál. Szlovákiában például megvannak egyrészt a csehszlovák tapasztalatok, de az a tény, hogy a Habsburg Birodalomban annak a Magyarországnak a része volt, ahol a képviselői intézmények a csehországiaknál kevésbé erősek voltak, valamint hogy a változásra kevésbé nyitott katolikus egyház jelentős történelmi szerepet töltött be, megmutatkozik a jelen vegyes képet mutató történéseiben. A sötét tudjmani évek ellenére a korábbi Jugoszlávia részét képező Horvátországban pedig Szerbiához képest erősebb a gazdaság és a demokratikus intézmények, amiben szerepe van a török és a Habsburg-uralom közötti különbségnek.

Végül, de nem utolsósorban a szovjet rendszer eltűnése egyetemes ideológiájával és elnyomó központosságával visszahozta a történelemből jól ismert nacionalista ügyeket. Ezeket a kérdéseket vagy elkendőzték, vagy „megoldották” a szovjet rendszerben, de azonnal színre léptek, mihelyest az ideológia és az elnyomás megszűnt. A legmeggrázóbb példa természetesen a korábbi Jugoszlávia esete, ahol a viszonylag liberálisnak számító, több etnikumra épülő titói kommunizmus nem tüntette el az 1939 előtti hagyatékot. Hiba lenne, ha ezeknek az érzelmeknek a vadságát a nacionalista

eszmék olyan demagóg vezetők általi populistá manipulációnak tulajdonítanánk, mint Milosević vagy Tudjman. Tito Jugoszláviájának alapos vizsgálata arra mutat, hogy a különböző (szerb, horvát, albán) nemzeti érzelmek mindig jelen voltak. Tito okosan manipulálta és néha elnyomta ezeket, de mindig jelen voltak, és eltűnésével ismét, mondhatni, eredeti formájukban jelentek meg a színen, nem csak a cinikus vezetők politikai eszközeként.

A bársonyos cseh–szlovák válás ismét csak a kommunizmus előtti erők fontosságát mutatja olyan nagyon békés környezetben is, mint Prága és Pozsony. Emlékeztetnék arra, hogy a több etnikumból álló jugoszláv és csehszlovák államalakulat is kétszer esett szét: egyszer 1938 és 1941 között, majd 1989 után, és mindkét esetben eltérő, de komoly válsághelyzetben. A liberális, elvont univerzalizmus néha nem elég erős ahhoz, hogy ellenálljon a nacionalista eszméknek, különösen válságok idején. A csecsen felkelés egy további példája ennek a jelenségnek, és ha valaki megkérdi, mi volt az oka, hogy a csecsenek szembeszálltak, míg más etnikai vagy vallási kisebbségek nem, a válasz ismét a történelemben keresendő: a csecsenek évtizedekig harcoltak a cári Oroszországhoz való csatlós ellen, míg más iszlamista etnikai csoportok sokkal béketűrőbbek voltak mind a cári, mind a szovjet imperializmussal szemben.

*

Ezzel elérkeztünk a jelenhez, a harmadik korszakhoz, amelyet a befelé fordulás és a csalódottság határoz meg. Míg az 1990-es és a 2000-es évek elejét annak a belátása jellemezte, hogy a történelmi örökségek hatására a posztkommunista társadalmak eltérő pályára kerültek, addig a jelenlegi, a demokrácia és a szabadság eszméjével ellentétes folyama-

matok olyan országokból indultak, amelyek kezdetben sikeresen vették az átmenet akadályait. Lengyelországban és Magyarországon olyan populistá-nacionalista pártok erősödtek meg, amelyek a választások megnyerését követően rövid ideig kormányoztak is, illetőleg ellenzékben jelentős politikai erőnek számí-

tanak. Erejük vitathatatlanul a társadalomban mélyen gyökerező érzelmekből ered. Szlovákia hasonló utat járt be.

Különösen az abban a két évben zajló események tették egyértelművé, hogy a demokrácia, a liberalizmus és a piacgazdaság irányába tartó fejlődés megállt, amikor Lengyelországban a Kaczyński fivérek pártja, a PiS (Jog és Igazságosság) és az attól jobb-

ra elhelyezkedő pártok voltak kormányon, továbbá a Magyarországon az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulóját kísérő, erőszakba torkolló gyűlések. A politikusok és a tudósok az elkeseredés és a mély csalódottság hangján fejezték ki abbéli véleményüket, hogy az 1989-es vívmányok megdőlni látszanak.

Bőséges ok adódott a pesszimizmusra, és azzal együtt, hogy a lengyel helyzet jelentősen eltért a magyartól, számos egyértelmű indok mutatott abba az irányba, hogy többről van szó, mint a demokratikus és liberális politika iránt elkötelezett pártoktól való elfordulásról. Mindkét esetben hallani lehetett a gazdasági liberalizáció populista hangját, amelyet – fűlsértő nacionalista, idegenellenes, néha antiszemitizmussal vegyes – EU-ellenes szólamok is kísértek. A „nemzeti” értékeket szembeállították az EU által képviselt értékekkel, és új erőre kaptak egyes történelmi ellenségeskedések – különösen Lengyelországban, de a trianoni békeszerződés igazságtalanságának felemlgetésével Magyarországon is. A parasztság által képviselt nemzeti értékeket szembeszegezték a lelketlen kapitalista rendszerrel, és néha a külföldi befolyással. A vallást esetenként az erkölcs-telen gazdasági rendszerrel szemben ellenálló védőbástyaként aposztrofálták, és – elsősorban Lengyelországban – az abortusz példáján keresztül kívánták bizonyítani az ateizmus elleni harc szükségességét. A szekurális felfogás ellenségé nyilvánításával megteremtették a korábbi kommunisták és az új demokraták közötti kapcsolatot.

Az is világossá vált, hogy ez a populista-nacionalista hang az 1989-et követő időszak veszteséinek hangja: a nyugdíjasoké, a nyugdíj előtt álló ipari munkásoké, a parasztságé, akik a posztkommunista politikai és gazdasági folyamatok eredménye nyomán a társadalom peremére kerültek. Bár a fasizmussal való párhuzamba állítás némileg túlzó, mind az eszmék, mind az érintett társadalmi csoportok összetétele lehetővé teszi az összevetést.

Ugyanakkor hiba volna kizárólag a „vesztesek” elégedetlenségének kifejeződésével azonosítani e negatív reakciót, s különösen a PiS vezette lengyel kormány német- és oroszellenes szólamai nincsenek összefüggésben a gazdasági-szociális problémákkal. Annak sincs értelme, hogy ezeket a fejleményeket kizárólag azzal magyarázzuk, hogy néhány cinikus politikus kihasználta a társadalom egyes rétegeiben felgyülemlett gyűlöletet. A populista-nacionalista negatív reakcióval összefüggő ideológiák tar-

talma és a bennük kifejezett érzelmek valami sokkal mélyebb összefüggést sugallnak.

A tüntetések megértéséhez ismét az 1939 előtti időkhöz kell visszatérnünk. Lengyelországban a PiS-kormány központi állításai nyilvánvaló következményei a Roman Dmowski vezette egykori Endecija (Nemzeti Demokratikus Párt) politikájának. Ez a lengyel nacionalizmust azonosította a katolicizmussal, az antikapitalista, orosz- és németellenes felfogással. (Az Endecija antiszemitizmusáról a lengyel holokauszt emléke és a PiS Amerika-barát irányultsága miatt inkább hallgattak, de a széleken, például a katolikus rádióban, a Radio Marijában ez egyértelműen felfedezhető.) Míg korábban úgy tűnt, hogy az 1989 utáni antikommunista koalíciók a nyílt és „normális” közbeszéddel legyőzték ezt a nehéz örökséget, ezek az erők most visszatértek, egyes esetekben olyan emberek személyében, akik az 1939 előtti pártok és ideológusok leszármazottai. Lengyelország politikai térképe manapság a világháború előtti helyzetre hasonlít, beleértve azt is, hogy a gyenge, kényszerűségből születő koalíciós kormányok (nem mindig sikeresen) megpróbálják áthidalni a jobb- és baloldal között fennálló, az országot teljesen megosztó különbséget. (A két háború közötti időszakban ez okozta a lengyel parlamentarizmus bukását és tette lehetővé Piłsudski félig tekintélyelvű rendszerének létrehozását.)

Magyarországon is egyenes következménye a jelenlegi szembeállítás a korábbi népies-urbánus ellentétnek. És bár Trianon felülvizsgálata nyilvánvalóan kizárt, a Szlovákiában és Romániában élő magyar kisebbség ügye ugyanazt a szerepet tölti be. A relatíve nagy számú budapesti zsidóság és zsidó származású liberális politikusok miatt az esetenkénti szélsőjobboldali antiszemitizmus hangja nagyobb, mint Lengyelországban, ahol a nácik teljesen kiirtották a zsidóságot. E történelmi szálak újbóli megjelenése Szlovákiában is tetten érhető, ahol ismét napirendre került az egyes keresztény-nemzeti orientációjú pártok között Hlnika rehabilitálása.

A kommunizmus megdöntésében központi szerepet játszó 1989-es antikommunista platform (Szolidaritás, MDF) nem csak demokratákból és liberálisokból állt. Ahogy korábban említettem, az antikommunista program egy táborba terelt liberálisokat, szociáldemokratákat, katolikusokat és olyan csoportokat is, amelyeknél a fasizmushoz hasonló ismérveket lehet felfedezni – mindez a szovjetek által diktált totalitarizmus ellenében. A kommu-

AZ ANTIKOMMUNISTA PROGRAM EGY TÁBORBA TERELT LIBERÁLISOKAT, SZOCIÁLDEMOKRATÁKAT, KATOLIKUSOKAT ÉS OLYAN CSOPORTOKAT IS, AMELYEKNÉL A FASIZMUSHOZ HASONLÓ ISMÉRVEKET LEHET FELFEDEZNI.

nizmus és a szovjet beavatkozás veszélyének elhárulásával ezek a koalíciók felbomlottak, és a korábbi populista-nacionalista erők lassan ismét a színre kerültek. Figyelemre méltó módon csak Csehország nem tapasztalt hasonló populista-nacionalista visszaesést, mivel az 1938 előtti Csehszlovákia volt a régió egyetlen, ha nem is tökéletes, de működő demokráciája, ahol hasonló mozgalmak nem működtek. (Más kérdés, hogy később, szomszédaihoz hasonlóan, tekintélyelvű rendszerbe csúszott.) Ismét csak a történelmi előképek fontosságára hívnám fel a figyelmet: mind a jelenlétükre, mind a hiányukra.

A bizakodásra és az ésszerű mértékű optimizmusra mégis a folyamatosságának ezek az elemei adnak okot, amelyek először elrettentenek és lehangolnak („a történelem végzet”).

Az első ok egyértelmű: 2008 nem 1939. Az 1939 előtti Európát gazdasági és társadalmi krízisek és zavarok jellemezték, ez adott lehetőséget a idegenellenes, populista és tekintélyelvű rendszerek megszületésére. Olaszország fasizálódott, Németország a náciizmus bűvkörébe került, Oroszország a sztálini diktatúrába, Közép-Kelet-Európa kisebb nemzeteinél pedig, a Baltikumtól a Fekete-tengerig, tekintélyelvű és totalitáriánus hangok ugyanezeket az eszméket visszhangozták. Az 1930-as években úgy tűnt, hogy a demokrácia mindenhol végleges vereséget szenvedett, még Franciaországban és Nagy-Britanniában is akadt kihívója. Ma a demokratikus eszmék meghatározó szerepet töltenek be, még akkor is, ha a jelentős demokratikus hagyományokkal rendelkező országoknak is a bevándorlás okozta komoly problémákkal kell szembenézniük. A tekintélyelvű út az 1930-as években *salonfähig* volt, ma viszont, ahogy a Kaczyński-fivérek példája mutatja, igen kellemetlen helyzetbe hozhatja, elszigetelheti az adott országot.

Ez persze összefügg az EU létezésével és a közép-kelet-európai országok EU-tagságával, és a keleti bővítés egyik legerősebb érvévé válhat. Még akkor is, ha talán nem mindegyik állam teljesítette az EU-ba (és a NATO-ba) való belépés kritériumait, a kevésbé felkészült országok csatlakozása nem csupán egy lehetséges neoimperialista orosz beavatkozás megakadályozásának hallgatólagos feltétele volt. Biztosítékot jelentett arra is, hogy a térség ne essen vissza az 1939 előtti populista-nacionalista, félig tekintélyelvű rendszerek csapdájába. Lehet, hogy a PiS és a Fidesz (valamint a tőlük jobbra álló erők) vezényszavai között vannak EU-ellenesek, de az EU-tagság – még ha ezt néha nehéz is elfogadni – együtt jár a demokráciával, a liberalizmussal és a szabad piacgazdasággal.

Ez a tézis ugyanakkor nem irányadó olyan országokra, mint Oroszország és Ukrajna, ahol a civil társadalom tartópillérei gyengék vagy hiányoznak. Ezért minden valószínűség szerint a közép-kelet-európai országok jövője a továbbiakban két párhuzamos úton halad: a visegrádi országokban és a hozzájuk közel álló államokban – az utóbbi idők visszaesése és az előforduló hangos belső viták ellenére – a demokratikus intézményrendszer megszilárdul, tovább erősödik, míg Oroszország és Ukrajna ettől eltérő utat fog bejárni, amely szinte meg egyezik történelmi örökségével.

A fentiek dacára ez nem azt jelenti, hogy a történelem mindent eleve elrendelő felfogását kell vallanunk. A történelem nem börtön, ahonnan nincs menekvés, de nagyon erős ellenerők hatása szükséges a kiszabaduláshoz. Ahol ilyenek léteznek, ott alapvető változások lehetségesek, és meg is történnek. Ahol hiányoznak, ott a jelen csak a múltnak egy rendkívül hasonló változata lehet.

(Fordította: D. Tóth Balázs)

Catherine Dupré*

REFORMOK UTÁN

ALAPJOGVÉDELEM
A POSZTKOMMUNISTA ORSZÁGOKBAN

A kommunista rezsim összeomlását követő közép-európai jogi átalakulás során az emberi jogok főszerepet játszottak. Az átalakulás egyik célja a polgári és politikai jogok biztosítása volt, s hamarosan ez lett az EU-tagság egyik fontos követelménye is.¹ Az alkotmányokat ennek megfelelően alakították át, úgy, hogy az új rendszer prioritásait tükrözzék, az alapjogokat és a jogállamiságot. Alkotmánybírókat hoztak létre régiószerte, hogy lehetőséget biztosítsanak az emberi jogi sérelmek orvoslására. A sikeres reformok és az emberi jogok iránti elkötelezettség nyilvánvaló bizonyítékeként sok posztkommunista állam csatlakozott az Európa Tanácshoz az 1990-es években, majd az Európai Unióhoz 2004-ben és 2007-ben. Amiközben a helyzet jelentősen javult, szabad és tisztességes választások vannak, megvalósult a véleménynyilvánítás szabadsága és több más emberi jog is biztosított, az egyének alkotmányos védelme nem teljes. Ez a tanulmány erre figyelemmel tesz kísérletet azoknak a tényezőknek a bemutatására, amelyek révén összegezhettük az emberi jogok terén történt előrelépést.

A kívülálló kényelmes helyzetéből szemlélve Magyarország haladását a liberális demokrácia felé, írásom csupán néhány általános megjegyzéssel szolgál, és felvet néhány kérdést a posztkommunista országok emberi jogi helyzetével kapcsolatban. Munkám elsősorban azokra a polgári és politikai jogokra összpontosít, amelyek létezését a kommunista időszak végén ismerte el az állam. Amint ahogyan később kifejtem, e jogok érvényesítése összefügg más jogokkal, például szociális és gazdasági jogokkal, amelyek a kommunizmus alatt is léteztek, s amelyekre az átalakulás – nem feltétlenül pozitív – hatást gyakorolt.²

A tanulmány első része hangsúlyozza, hogy az átalakulás kezdetben nagyra törő volt az emberi jogokkal kapcsolatban, és a jogvédelmi mechanizmusok elindítása csupán egy volt a kommunista rendszert követő alkotmányos átalakulás számos kihívása közül. E vívmányok bevezetése és követése már

önmagában is óriási feladatnak bizonyult, s a tanulmány második részében kifejtem, hogy ez részben azon átalakulások fényében vált fáradságos kötelességgé, amelyek nem csupán a jogállamiságról és az emberi jogokról szóltak, hanem a piacgazdaságba való átmenetről is. Végül az utolsó részben arról írok, hogy az emberi jogi védelem minőségének vizsgálata felveti a mércék és modellek kérdését, amelyek még mindig tisztázásra várnak.

ELVÁRÁSOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

A kommunista rendszerek összeomlása reménykeltő volt és óriási lelkesedést váltott ki Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt. Az első jelentős reformlépéseket az érintett országok ebben a szellemben tették meg. Amint ahogyan alább kifejtem majd, irreálisnak bizonyultak azok az elvárások, amelyek az emberi jogi reformokban látták a kommunista örökségből fakadó összes probléma megoldását. Ezen felül felvetem azt is, hogy a reformok hatókörét és komplexitását is tévesen ítélték meg.

Irreális elvárások

A berlini fal leomlása a reformok és változások iránti vágyat növelte; Nyugatról és Keletről is minden lehetségesnek tűnt. A reformerek ezt egyedülálló lehetőségnek tekintették a demokrácia bevezetésére és a nagyobb szabadság elérésére. Kende Péter igen találó megfogalmazásában: az első reformokat az „intézményes optimizmus” szellemében vezették be, abban a hitben, hogy az intézményes reformok rövid idő alatt liberális demokráciákká alakíthatják a népköztársaságokat.³ Ezt a felfogást az is táplálta, hogy alábecsülték az előttük álló feladat nehézségét, valamint idealizálták a Nyugatot, ahol nemcsak jobbnak láttak mindent, mint a kommunizmusban, hanem valósággal tökéletesnek, mint valami földi pa-

* Köszönettel tartozom Stephen Skinnernek (University of Exeter) a tanulmány egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért. Hálas vagyok Pogány István professzornak (University of Warwick), hogy időt szakított cikkem elolvasására és kommentálására.

radicsomot. Wedel szavaival élve: a Nyugat egyszerre volt „szent és megváltó”.⁴ A nyugati világ is igen lelkes volt, és elfeledkezve az emberi jogok bevezetése során kezdetben tapasztalt saját nehézségeiről, jelentős emberi jogi reformokat javasolt és sürgetett. Ez különösen igaz a két fő iránymutató intézményre, az Európai Unióra és az Európa Tanácsra, amelyek a hozzájuk csatlakozni kívánó posztkommunista államokkal szemben különösen nagy elvárásokat támasztottak az emberi jogok terén.⁵ Ezt úgy érezhetjük át igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a korábban csatlakozott tagállamok ugyanezeket a reformokat és kötelezettségeket mennyivel fokozatosabban és hosszabb idő alatt fogadták el.⁶ Az emberi jogok akkori helyzetéhez képest a posztkommunista államokban ezek a reformok nagyjából fénysebeséget jelentettek: nem csupán a technikai szabályok voltak különbözők, de az egész ideológia, a kultúra, a felfogás és az elvárások is változásra szorultak ahhoz, hogy megfeleljenek a nyugati jogvédelmi standardoknak.

Míg a lelkesedés és az idealizmus igen fontos volt az első reformlépéseknél, olyan elvárásokat generált, amelyek aztán irreálisnak bizonyultak. Annak nehézségét, hogy teljes demokráciákat és emberi jogi rendszereket kell újra felépíteni, eléggé el nem ítéhető módon alábecsülték, mint ahogyan a reformokhoz szükséges időt is. A formai határidőkre és követelményekre való koncentráció, mint az említett Európa Tanács- és EU-tagság, vitathatatlanul arra készítetett néhány reformert, hogy azt higgye, ha a papírmunka véget ér és a tagságot elnyerik, egyúttal a küldetés is teljesül. Utólag vált világossá, hogy az Európa Tanácsban és az unióban elnyert tagság valójában a munka kezdetét jelentette. Ez a fajta megalapozatlan optimizmus és a nyugati világról alkotott idealizált kép időnként frusztrációhoz és a kiábrándultság érzéséhez vezetett, amely egyáltalán nem segítette a reformok gördülékeny előrehaladását. Nincs okunk elégedettségre a posztkommunista országokban érvényesülő emberi jogi védelemmel kapcsolatban (ahogyan az érettebb liberális demokráciák esetében sincs), és annyi bizonyos, hogy ez a tanulmány nem szeretné kisebbiteni az emberi jogi aggodalmak és sérelmek súlyosságát; ám ezt a részt bátorítással kívánom befejezni, inkább arra összpontosítva, amit ezek az államok már elértek, nem pedig arra, amit ideális esetben elérhettek volna. Fontos felidézni, mit tettek eddig, mert ahogyan később látni fogjuk, amit megtehettek volna (vagy meg kellett volna tenniük), valójában esetenként túlságosan ambiciózusnak bizonyult. Így például a kitűzött reformok, amelyek következményei nem voltak mindig előreláthatók és kezelhetők.

Emberi jogi reformok: célkitűzések messze ható következményekkel

A polgári és politikai alapjogok bevezetése egyike volt az Európai Unió által szabott koppenhágai követelményeknek. Ez lett az általános célkitűzések leglátványosabb és elsődleges eleme is, s a posztkommunista országok erőforrásait a bírósági rendszerre, a szabad és tisztességes választások, a véleménynyilvánítási szabadság (elsősorban a véleménykülönbségek elfogadása) és a gyülekezési szabadság elősegítésére fordították.⁷ Ám úgy tűnik, ez csupán a jéghegy csúcsa volt, és az emberi jogi reformok körét némileg alábecsülték. Más szavakkal: az emberi jogi reformok nem csupán új jogok bevezetéséről szóltak, hanem a kommunizmustól örökölt, már meglévő jogok helyzetének kezeléséről is.

A kommunista rendszerek összeomlása nem jelentette automatikusan az emberi jogi sérelmek végét is; ez látszólag más jogi problémákhoz is vezetett, amelyek ugyanennyi figyelmet érdemeltek volna, de amelyek nem mindig vettek be az átfogó reformkitűzések közé. Az egyik ilyen probléma a kárpótlás lett és a kommunista rendszer által okozott károk helyreállítása.⁸ Ezzel összefüggésben szükségessé vált a kommunista múlttal való szembenézés, vagyis azon személyek azonosítása, akik a legszorosabban működtek együtt a kommunista rendszerrel, ügynöki tevékenységet végezve. Számos úgynevezett ügynöktörvényt fogadtak el a régióban, de ezek nem mindig érték el céljukat, vagyis azt, hogy átláthatóságot és igazságosságot teremtsenek.⁹ Ráadásul számos emberi jogi probléma vagy sérelem, amelyet többé-kevésbé „megoldottak” vagy elfojtottak a kommunizmus alatt, annak lezárultával ismét felszínre tört. Így például a rasszizmus, az idegengyűlölet, az „idegenek” diszkriminációja, amely látszólag nem létezett az egyenlőség és szolidaritás kommunista retorikája, valamint amiatt, hogy lehetetlen volt a kommunistától eltérő politikai nézeteket hangoztatni, 1989 után újra erőszakkal követelt magának figyelmet a politikában. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a szélsőjobboldali és rasszista politikai pártok újjáéledése nem csak a volt kommunista országokban figyelhető meg. Más, régebbi uniós tagállamban is észlelhető az 1990-es évek óta, például Olaszországban, Franciaországban és Ausztriában, hogy csak néhányat említsünk. A kommunizmus összeomlása pontot tett a formális (és sok esetben valós) egyenlőség végére is, amelyből a társadalmon belül élő kisebbségek profitáltak a kommunizmus utolsó éveiben, s amely 1989 után a kommunista uralommal együtt olvadt el.¹⁰ Főleg a roma kisebbség helyzetében történtek előrelépések a kom-

munizmus alatt, ám társadalmon belüli helyzetük és védelmük nem szilárdulhatott meg megfelelően, és megszenvedték a liberális demokráciába való átmenetet.¹¹

Az utolsó, itt elemzett reformcélkitűzést sajnos nagyrészt figyelmen kívül hagyták mind a nyugati „tanácsadók és szakemberek”, mind pedig a poszt-kommunista reformerek, mivel nem volt első pillantásra szembetűnő, hanem csak az emberi jogok kritikai elméleti megközelítésével vált nyilvánvalóvá. Véleményem szerint a polgári és politikai jogi csomagok, amelyeket régiószerte elfogadtak, nem vették számításba az emberi jogi javaslatok teljes egészét, amelyeket akadémikusok és emberi jogi szervezetek dolgoztak ki a liberális államokban, hogy hozzáigazítsák azokat a jogokat a XXI. század kihívásaihoz. Ezek között találjuk annak szükségességét, hogy megfeleljenek és reagáljanak azokra a jogi normákra, amelyek immár nem államszintűek, hanem globálisak, hogy új módokat dolgozzanak ki az emberi jogok védelmére a privatizált demokráciákon belül. Új kihívásként jelentek meg a (bio)technológiai fejlesztések, és nem megkerülhető a már meglévő jogi koncepcióknak (a tulajdon, a személyi integritás vagy a magánélethez való jog) az új kihívásokhoz való igazítása.¹² Őszintén szólva a nyugati nyomásra elfogadott jogok legtöbbször már akkor elavult volt, és egyáltalán nem tudott megfelelni a XXI. század kihívásainak. A nehézséget az jelentette, hogy nem volt konkrét modell, amelyből a poszt-kommunista államok ihletet meríthettek volna, mivel ma a nyugati liberális demokráciáknak is újra kell gondolniuk és értelmezniük a XXI. században érvényes jogokat. Összefoglalva: nem csupán az emberi jogi célkitűzések hosszadalmas bevezetése jelentett nehézséget, hanem a reformok komplexitásának alábecsülése is, amelyeket olyan környezetben fogadtak el, amely egyáltalán nem könnyítette meg a dolgokat.

KONTEXTUSBELI NEHÉZSÉGEK

Sok nehézség merült fel az átmenettel kapcsolatban, így például a változások sebessége és intenzitása, és a tény, hogy a kommunista rendszerek összeomlása a Nyugatot és a Keletet is váratlanul érte. Fontos megjegyeznünk, hogy az emberi jogi reformok sokkal tágabb körű reformcélkitűzések részét képezték, amelyek között ott találjuk a gazdasági és a pénzügyi liberalizációt is. Az általános feltételezés (vagy remény) az volt, hogy a gazdasági reformok „természetesen” jó hatást tennének a jogi reformokra. Ebben a részben azonban megmutatom, hogy a kétféle

reform nem mindig támogatta egymást kölcsönösen, a gazdasági változások és az emberi jogi reformok között feszülő feloldatlan feszültség időnként lelassította az emberi jogi reformokat. Ráadásul a kommunizmus után bevezetett jogoknak értelmet adni még nehezebbnek bizonyult a reformok elitista természeté miatt.

„Jogokra épülő demokrácia” vagy „piaci demokrácia”?

A demokráciába való átmenettel összefonódott a szabad piacgazdaság kialakítása, és szerintem a „liberális demokrácia” kifejezés két különböző valósággal van összefüggésben, s így igen különböző üzenetet közvetíthet az emberek felé. Politikailag a „liberális demokráciát” a hatalommegosztással és a jogállamiság elvével definiáljuk, amelyet kiegészít néhány polgári és politikai jog, mint például a szabad és tisztességes választáshoz, a tisztességes eljáráshoz való jog és a véleményszabadság. Gazdaságilag a „liberális demokrácia” az államilag irányított gazdaság végét jelenti, amely a kommunizmus jellemzője volt. Ezek a gazdasági átalakulások igen drasztikus és nyers reformok képében jelentkeztek, ideértve az elsöprő privatizációt, a megszorító csomagokat és sokterápiákat, csak hogy néhányat említsünk a legerőszakosabb „orvosságokból”, amelyeket a lakosoknak kényszerűen le kellett nyelnie.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az emberi jogok fejlődésének poszt-kommunista környezete igen eltért attól, amilyenben a nyugati liberális demokráciáknak újra kellett épülniük a második világháború után, köszönhetően az Egyesült Államok által nyújtott, az úgynevezett Marshall-segély formájában érkező gazdasági és anyagi segítségnek. A nyugati demokráciák újjáépítését rövid időn belül a gazdasági fejlődés és a jobb életkörülmények érzése kísérte a lakosság körében (azon megszorítások ellenére is, amelyek még egy ideig érvényben voltak). Ráadásul a nyugat-európai kormányok átfogó társadalombiztosítási rendszereket vezettek be, ami a társadalmi demokrácia aranykorához vezetett. Így tehát a demokráciaépítés és a demokrácia megtanulásának folyamata együtt járt az életkörülmények valódi javulásával (vagy annak egyfajta előrevetülésével).

Közép- és Kelet-Európában azonban, hasonló anyagi segítség hiányában a „szabad piacgazdaság” bevezetése gyakran eredményezte a szükséges biztonsági hálók felbomlását: a munkán és foglalkoztatáson alapuló juttatások csökkenését (így maga a munka megléte, a nyugdíjhoz való jog, a szakmai képzés, a szabadságok vagy a GYES) és az állami költségvetésből finanszírozott ellátások szűkülését

(egészségügy, oktatás, lakásépítés). A jogok fogalma így sokak számára zavaros lehetett, hiszen miközben először élhettek választójogukkal és a véleménynyilvánítás szabadságával, egyúttal megtapasztalták a társadalmi és gazdasági jogok elvesztését, amelyek pedig a liberális demokrácia bevezetéséig meghatározták és biztosították életüket. Az új jogok érvényesítését még inkább akadályozta az a tény, hogy ezek az új jogok és intézmények főként olyan nyugati modelleken alapultak, amelyeket az elit vezetett be, s ez felvetette a reformok zárt körű voltának kérdését is.

Nyugatról importált jogok

A jog importálása és exportálása nagy szerepet játszott a posztkommunista rendszerváltások jogi alakulásában.¹³ Ahogy láttuk, a liberális demokrácia fogalmát is importálták, csakúgy, mint a főbb polgári és politikai jogokat. Létrehoztak egy új típusú bíróságot, az alkotmánybíróságot, nyugati mintát követve (lényegében Németországot, kivéve a francia példát alapul vevő Romániát), és hozzáadták a meglévő bírósági rendszerhez. Míg az alkotmányba illesztett új jogok látszólag nem okoztak nagy problémákat, de az emberi jogi reformokkal kapcsolatos nehézségek rögtön az alkotmánybíróságokkal elkezdődtek. Az első legyőzendő akadály a létrehozásuk idején már létező politikai kultúra volt: a demokrácia legmagasabb normájaként kikiáltott alkotmány felsőbbségének elfogadása nem volt egyértelmű a hatalmon lévő politikusok számára.¹⁴

Maguknak az alkotmánybíróságoknak is ki kellett dolgozniuk egy gyakorlatot, bíraskodási stílust és identitást, amely segítheti a munkájukat és legitimitást adhat nekik. Ez a folyamat nem mindig volt töretlen és sikeres. Ráadásul az alkotmánybíróságoknak meg kellett találniuk a helyüket a többi bíróság között, amelyek az alkotmánybíróságokkal szemben nagyjából érintetlenek maradtak mind hatáskörüket, mind a személyi állományukat tekintve. A hazai bíróságok különböző szintjei közötti bíraskodási együttműködés gyakran igen lassan fejlődött, és rivalizálások, félreértések és nyílt ellentétek kísérték. Ez azt jelentette, hogy az alkotmánybíróságok döntései, amelyek a jogok liberális felfogását segítették és fejlesztették, nem mindig érték el a rendbíróságokig.¹⁵ Röviden szólva: míg a jog exportja és importja hasznos módja volt a reformok elindításának, önmagában nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy sikeres átmenetet jelentsen a jogok kultúrájába. Az ezzel kapcsolatos nehézség egyik része, ahogy fentebb is láttuk, az volt, hogy az emberek nem mindig voltak képesek megérteni a jogok és a

demokrácia új koncepcióját, a másik pedig az, hogy ezeket a reformokat gyakorlatilag az elit irányította.

Az elit irányította reformok tipikus problémája, hogy a nem ahhoz a réteghez tartozók képtelenek értelmezni a reformok lényegét, s így nem képesek az új jogi kultúra előremozdítására. E tekintetben a posztkommunista országok láthatóan keveset tanultak a Nyugatról exportált jogi technológiákból és a nyugati demokráciaépítés korábbi tapasztalataiból.¹⁶ Ami ugyanis ésszerűnek tűnhetett az elit szemszögéből, nem feltétlenül tűnt annak az átlagember, a bírák és a jogászok számára.¹⁷ Ez pedig egyfajta várakozást és tudásbeli szakadékot eredményezett, amely gyakran akadályozta, hogy az új jogszabályok és a jogi szaktudás a jogi valóság számos rétegén keresztül törjön.

A nehézség abban rejlett, hogy a reformerek el tudják fogadtatni a liberális demokráciával kapcsolatos nyugati tudást és tapasztalatot az eliten kívüli rétegekkel is, akik nem vettek részt közvetlenül a jogi reformok bevezetésében. Szakmai értelemben ez fontossá teszi a jogászok és bírák képzését és oktatását, annak érdekében, hogy megérthessék a reformokat, a gyakorlatban alkalmazzák őket, s főként hogy konstruktív kritikai hozzáállással elkötelezettek legyenek a reformok mellett.¹⁸

Az elit alakította reformok ilyen belülről fakadó gyöngesége mellett felmerül még az elit kettős célkitűzéseinek kérdése is: míg az elit látszólag egyetértett a nyugati reformcélkitűzésekkel, gyakran saját céljait próbálta megvalósítani, és a reformok saját hatalmuk és befolyásuk növelésének eszközévé váltak.¹⁹ A posztkommunista környezetben ezt az irányt tovább erősítette az a kommunizmus alatt kifejlődött képesség, amellyel a hivatalos retorikát használták, valamint az, hogy részt vettek a reformtárgyalásokon, ám nem azonosultak a reformok célkitűzéseivel, sőt sok esetben nem is tettek egyetlen lépést sem a valódi változások felé.²⁰

Végül az a kérdés marad, amelyre Shari J. Cohen mutatott rá igen meggyőzően a szlovákiai posztkommunista elittel kapcsolatosan, ez pedig az ő szavaival élve: a „történelmi tudatosság hiánya”, vagyis az elit képtelensége arra, hogy személyes tapasztalataikat elhelyezzék egy tágabb kontextusban, s ezáltal saját nemzetük történelmében.²¹ Ez Cohen szerint nagyban hozzájárult a szlovák nemzeti mozgalom megerősödéséhez. Ezt a gondolatot követve véleményem szerint több posztkommunista elit tanulta meg látszólag a liberális demokrácia leckéjét, ám nem mindig voltak képesek ezt még egy lépéssel továbbvinni, vagyis felhasználni tudásukat arra, hogy utat nyissanak saját országuk jövője felé. Ez pedig sajnos sok esetben megakadályozta őket abban, hogy

hatékonyan tudják formálni a születő demokráciák identitását, vagy hogy olyan politikai tervet készítsenek a jövőre, amely nem csupán a liberális demokrácia nyugati mintájának lemásolása.

E meglehetősen sivár kép után, amelyet a poszt-kommunista elitnek az emberi jogi reformokra gyakorolt hatásáról festettem, el kell ismernem, hogy a reformer elit jelentős része őszintén elkötelezett volt a liberális demokrácia mellett, és rendelkezett a szükséges tudással és nyugati kapcsolatokkal ahhoz, hogy elősegítse a reformokat. Ám még ebben a legjobb esetben is megmaradt az a nehézség, amely kívül esik a szakmai eliten és a liberális demokrácia „mágikus” összetevőjét jelenti: a civil lakosság. E tekintetben az egész szituáció meglehetősen paradox: míg a kommunista rendszerek összeomlását nagyrészt a kialakulása kezdeti fázisában lévő polgári lakosság tette lehetővé, vagyis az ellenzék, ez a kezdetleges polgári társadalom láthatólag nem fejlődött rendszerezett, szélesebb körű mozgalmá, amely kivethette volna a részét a reformokból.²²

Cikkemnek ez a része megmutatta a jelentős, a poszt-kommunista helyzethez, annak szükségleteihez illeszkedő emberi jogi reformok bevezetésének nehézségeit. Ám az emberi jogi védelem fejlődése nem csupán arról szól, hogy mi történt a poszt-kommunista államokban, hanem azokról a külső célkitűzésekről is, amelyeket el kívántak érni. A Nyugat, saját államaival és az európai intézményekkel, nyilván igen lelkes oktató és mintaadó szerepet töltött be az emberi jogokkal kapcsolatban, ám ahogy lentebb látni fogjuk, igen megkérdőjelezhető modellt állított az átmenet államai elé.

MÉRCÉK ÉS MODELLEK

Míg szinte az összes kritériumot a Nyugat szabta a poszt-kommunista reformokhoz, s így igen nagy befolyással rendelkezett az új emberi jogi jogalkotás felett, képtelen volt további segítséget nyújtani egy követhető modell formájában. Az Európai Unió paradoxona az emberi jogokkal kapcsolatban a tagsággá válás nyomán vált láthatóvá, de észlelhető volt az unió szabta emberi jogi követelményeknek való megfelelés folyamatában is. A nyugati tagállamok talán jobb modellek lehettek volna, de sajnos nem mindig jártak elől jó példával.

Az Európai Unió paradoxonai

Már sokat írtak az Európai Unióról és az emberi jogokról, vagyis a megfelelő emberi jogi politika és védelem hiányáról.²³ Ebben a részben felvázolom azt a

két paradoxont, amely az Európai Unió vezető szerepéből fakadt az emberi jogi mérceállításban. Ha visszaemlékszünk, az Európai Unió mint nemzetközi testület követelményeket állított leendő tagállamai elé, s így képes volt nyomást gyakorolni a belépni kívánó országokra, vagyis ebben a tekintetben nagyrészt a belépni kívánó államok emberi jogi reformtörekvéseivel kapcsolatban is diktált, még hozzá az igen szigorú koppenhágai kritériumok teljesítésének nyomon követésével. Ám maga az Európai Unió mint nemzetközi szervezet nem nyújthatott érdemi modellt a poszt-kommunista államok emberi jogi védelméhez.

Ennek eredményeképpen a poszt-kommunista országok emberi jogi reformjait nagyrészt az Emberi jogok európai egyezményének konkrét jogi követelményei és a már meglévő tagállamokban érvényes jogvédelem együttesen befolyásolta. Ennek eredményeképpen a legtöbb poszt-kommunista állam alkotmánybírósága az emberi jogi védelem igen magas mércéjét állította fel. Ez viszont paradox helyzethez vezetett: az alkotmányból fakadó magas fokú emberi jogi védelem és az uniós jognak való megfelelés közötti feszültséghez. Számos új tagállamban ezt a feszültséget csak úgy tudták feloldani, ha kompromisszumot kötöttek az emberi jogok rovására, vagy pedig vállalták azt a kritikát, hogy nem hajlandók együttműködni az uniós jogi kérdésekben. Ez viszont legalábbis ironikus előrelépésnek mondható, amelyre jó példa lehet számos Észtszországban, Csehországban és Magyarországon elfogadott alkotmányos rendelkezés.²⁴

Ez rossz hír a poszt-kommunista uniós tagállamok számára, mivel szemben áll azzal a munkával, amelyet azért végeztek, hogy elősegítsék az emberi jogokat és eleget tegyenek a jogállamiság követelményeinek, amelyeket az Európai Unió támasztott velük szemben annak érdekében, hogy megteremtse a liberális emberi jogi kultúrát.

A kockázatot az jelenti, hogy üres jogi retorikát alkalmaznak néhány poszt-kommunista államban, amelyek közül sok még mindig küzd azért, hogy megszilárdítsa saját emberi jogi kultúráját és megfelelő szintű jogvédelmét. Ráadásul ez kihangsúlyozza az EU korlátait a megfelelő emberi jogi védelemmel kapcsolatban, amelyeket a legutóbbi uniós erőfeszítés nyomában elfogadott lisszaboni szerződés sem próbált meg kezelni.

Az emberi jogi normák fenntartásában a tagállamok nyilvánvalóan alternatív modellt jelentenek az EU számára. Ám amint később látni fogjuk, az EU-nak a kommunizmust követő időkben tett emberi jogi erőfeszítései éppenséggel nem példaértékűek.

A régebbi tagállamok is részt vettek a posztkommunista jogászoknak nyújtott tanácsadásban az emberi jogi reformokkal kapcsolatban, és mivel államok, jobb és realiztikusabb modellt nyújthattak az Európai Uniónál. Ám nem is olyan könnyű a tagállamokhoz fordulni inspirációért a reformokhoz, viszonyítási alapként a posztkommunista államokban megfigyelhető emberi jogi helyzethez. Az első, amit el kell mondanunk, hogy az emberi jogok védelmével kapcsolatban számos alkotmányos megközelítés létezik, amelyek mind széles körben elfogadottak mint hatékony és demokratikus szempontból érvényes nézetek. Például Németország közismerten rendelkezik egy alkotmányos alapjog-katalógussal, amely minden „állami hatalmat” köt, és különleges alkotmányos védelmet élvez a befolyásos karlsruhei bíróság részéről (az alkotmányos panasz intézményén keresztül).

A német módszerrel szemben a francia védelmi rendszert a modern *bill of rights* formális hiánya, az igen korlátozott alkotmányos felülvizsgálat és az alkotmányos jogok megsértése elleni konkrét védelem hiánya jellemzi. Az Egyesült Királyságban pedig csak a közelmúltban, a posztkommunista alkotmányos reformok után fogadtak el egy kvázi *bill of rights*-t (az 1998-as emberi jogok törvénye, amely 2000-ben lépett hatályba). Ráadásul e törvény nem köti az Egyesült Királyság parlamentjét, a bíróságok pedig nem érvényteleníthetnek egy olyan törvényt, amely emberi jogot sért.

Ez a rövid összehasonlító áttekintés nyilvánvalóvá teszi, hogy nem csupán egyetlen alkotmányos módja létezik az emberi jogok védelmének, hanem számos különböző, amelyeknek mind megvannak az előnyei és a hátrányai. Amikor az emberi jogi reformok bevezetésére kerül a sor vagy ebben az esetben a már meglévő rendszerek összegzésére és fejlesztésére, a fő kérdés nem az, hogy melyik modellt válasszuk, hanem hogy miért pont ez a modell a megfelelő.

A válasz nagy részben meghatározza az, hogy az emberi jogok milyen védelmi szintjét kívánja elérni az adott állam. Ahogy fentebb is láttuk, az emberi jogok mércéjét olyan külső nemzetközi szervezetek szabják meg, mint például az Európai Unió és az Európa Tanács. Míg az uniós tagságra váróknak nem volt más választásuk, mint elfogadni ezeket a mércéket és azoknak megfelelően alakítani jogszabályaikat, mielőtt csatlakoznak az említett szervezetekhez, rajtuk áll, a továbbiakban hogyan alkalmazzák és igazítják ezeket a mércéket (a fent említett meglévő európai uniós korlátozások fényében), miközben fokozatosan finomítják és fejlesztik saját

emberi jogi védelmüket. S talán éppen ebben rejlik napjaink kihívása.

Ahogy láttuk, az emberi jogokat illető új mércét helyileg kell alakítani minden új tagállamon belül, a politikai és jogi elit, valamint a tágabb értelemben vett közösség bevonásával. S miközben ezt teszi, a posztkommunista államok elsődleges szempontja saját identitásuk megtartása, és egy olyan demokrácia kialakítása, amelyet kívánnak. Az emberi jogi védelem szintje államonként igen eltérő lehet, a különbség abban áll, hogy az adott állam csupán az államok közössége által elvárt szintet vagy az egészséges liberális demokrácia által nyújtott jogvédelmi szintet biztosítja. A fő aggodalmat az jelentheti, hogy néhány régebbi tagállamot, amely egyébként nem nyújt megfelelő jogvédelmet, modellnek tekinthetnek olyan populista és idegengyűlölő politikai rendszerek, amelyek így próbálják legitimálni saját emberi jogi sértéseiket.²⁶

ÖSSZEGRZÉS

Az emberi jogok helyzetét a posztkommunista államokban vizsgáló tanulmány a módszer kérdését vette fel: a folyamatban nyilvánvalóan és rejtett módon felhasznált viszonyítási pontok és modellek, valamint a célok tisztázását. Ezen kívül felidézte, milyen összetett és bonyolult folyamat volt a posztkommunista rendszerváltás, és milyen további nehézséget okozott a „jogok demokráciája” és a „szabad piacgazdaság” közötti feszültség a posztkommunista európai uniós tagállamok új jogi kultúrája számára. A lényegét illetően ez az írás arra emlékeztetett, hogy az emberi jogi reformokat definíció szerint soha nem tekinthetjük befejezettnek, mivel a magasabb szintű védelem előtti akadályok végtelen számúak és folyamatosan élénk tornyosulnak.

Ironikus módon bár a kommunizmus összeomlása nagyrészt a polgári elégedetlenség következménye volt, amely a kommunista vezetőknek a polgári és politikai jogokat szisztematikusan és kirívóan semmibe vevő uralma miatt tört ki, az utóbbi években ugyanezeknek a jogoknak a gyakorlása mind Nyugaton, mind pedig Keleten olyan politikai vezetőket juttatott hatalomra, akik programja gyakran diszkriminációra és idegengyűlöletre épül. Ebben a tekintetben a legfőbb probléma az, hogy a jog (s talán főleg az emberi jogi jogalkotás) nem talált rá olyan mechanizmusokra, amelyek megvédhetnék az embereket a nem demokratikus politikai programoktól, amelyeket demokratikusan megválasztott kormányok fogadnak el és érvényesítenek.

(Fordította: Karnis Andrea)

JEGYZETEK

1. Már az elején meg kell jegyeznünk, hogy az emberi jogok nem a kommunista rendszer után bevezetett újítások voltak. *Before Reforms. Human Rights in the Warsaw Pact States, 1971–1988*, ed. Georg BRUNNER, London, Hurst and Co., 1990.
2. Olyan aggasztó kérdések merülnek fel ezzel kapcsolatban, mint a populista és szélsőséges politikai pártok megerősödése, ám ez kívül esik e tanulmány vizsgálódási körén.
3. Peter KENDE: *L'optimisme institutionnel des élites post-communistes*, in *Les politiques du mimétisme*, Éd. Yves MÉNY, Paris, L'harmattan, 1993, 237.
4. Ezt jól leírja Janine R. WEDEL: *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*, New York, Palgrave, 1998, 22–25.
5. Andrew WILLIAMS: *Enlargement of the Union and Human Rights Conditionality: a Policy of Distinction?*, 25 (2000) *European Law Review*, 601.
6. Ráadásul sokkal magasabb volt, mint amit az EU rákényszeríthetett volna már meglévő tagállamaira, s így, Weiler és Alston szavaival élve: „a skizofrénia alapját” vetették el. Philippe ALSTON, Joseph WEILER: *A European Union Human Rights Policy*, in *The European Union and Human Rights*, ed. Philippe ALSTON, OUP, 1999, 9.
7. Geoffrey PRIDHAM: *Designing Democracy. EU Enlargement and Regime Change in Post-Communist Europe*, Palgrave Macmillan, 2005; Andrew WILLIAMS: *Enlargement and Human Rights Conditionality* (2000) 25 *European Law Review*, 601; *Fundamental Rights in Europe, The European Convention on Human Rights and its Member States, 1950–2000*, eds. Robert BLACKBURN, Jörg POLAKIEWICZ, Oxford University Press, 2001.
8. István POGÁNY: *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, Manchester University Press, 1997 és *Human Rights in Eastern Europe*, ed. István POGÁNY, Aldershot, Edward Elgar, 1995. Georg BRUNNER: *Juristische Bewältigung des kommunistischen Rechts in Osteuropa und Deutschland*, 34 (1995) *Osteuropaforschung* 9.
9. Mark GILLIS: *Lustration and Decommunisation in The Rule of Law in Central Europe: The Reconstruction of Legality, Constitutionalism and Civil Society in the Post-communist Countries*, eds. Jiri PRIBAN, James YOUNG, Aldershot, 1999, 56. Meg kell jegyeznünk, hogy a liberális demokráciák sem emésztették meg teljesen saját jogrendszerük múltját, lásd *The Darker Legacies of Law in Europe*, eds. Christian JOERGES, Navraj SINGH GHALEIGH, Oxford, OUP, 2003.
10. Paul HOCKENOS: *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*, New York and London, Routledge, 1993.
11. *Between the Past and the Future: The Roma of Central and Eastern Europe*, ed. Will GUY, University of Hertfordshire Press, 2002; István POGÁNY: *Refashioning Rights in Central and Eastern Europe* [2004] *European Public Law* 85 és *The Roma Café: Human Rights and the Plight of the Romani People*, Pluto Press, 2004.
12. Costas DOUZINAS: *The End of Human Rights, Critical Legal Thought at the Turn of the Century*, Oxford, Hart, 2000; *Classer les droits de l'Homme*, Éd. Emmanuelle BRIBOSIA, Ludovic HENNEBEL, Bruxelles, Bruylant, 2004; Dominique SCHNAPPER: *La démocratie providentielle, Essai sur l'égalité contemporaine*, Paris, Gallimard, 2002.
13. Az exportról lásd WEDEL: *I. m.*; Ole HAMMERSLEV: *The Construction of a Dominant Position in an International Field of Legal Assistance*, 3 *Retfaerd* (2006), 64. A jog importálása szintén fontos szerepet játszott, lásd Catherine DUPRÉ: *Importing the Law in Post-Communist Traditions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*, Oxford, Hart Publishing, 2003; Wiktor OSITYANSKI: *Paradoxes of Constitutional Borrowing* [2003] *International Journal of Constitutional Law* 249; András SAJÓ: *Universal Rights, Missionaries, and „Local Savages”* 6 (1997) *East European Constitutional Law Review* 44.
14. Herman SCHWARTZ: *The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe*, Chicago, University of Chicago Press, 2000 és *The Constitution as an Instrument of Change*, ed. Eivind SMITH, Stockholm, SNS Förlag, 2003.
15. Wojciech SADURSKI: *Rights before Courts: A Study of Constitutional Courts in Post-communist States of Central and Eastern Europe*, Springer, 2005; lásd még WEDEL: *I. m.*; HAMMERSLEV: *I. m.*
16. Thierry DELPEUCH: *La coopération internationale au prisme du courant de recherche „droit et développement”*, 62 (2006) *Droit et Société*, 119.
17. Shari J. COHEN: *Politics without a Past*, Durham and London, Duke University Press, 1999.
18. Attila BADÓ: *La justice hongroise dans le cadre de l'intégration européenne*, Paris, L'Harmattan, 2002; Frank EMMERT: *Administrative and Court Reform in Central and Eastern Europe* (2003) 9 *European Law Journal* 288.
19. Bertrand BADIE: *L'Etat importé, Essai sur l'occidentalisation de l'ordre politique*, Paris, Fayard, 1992.
20. Ezt jól dokumentálja Wedel idézett művében.
21. COHEN: *I. m.*
22. M. Morjé HOWARD: *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; Bill LOMAX: *The Strange Death of 'Civil Society' in Post-Communist Hungary*, 13 (1997) *Journal of Communist Studies and Transition Poli-*

- tics, 41; *The Rule of Law in Central Europe, The Reconstruction of Legality, Constitutionalism and Civil Society on Post-Communist Countries*, id. kiad.
23. *The European Union and Human Rights*, id. kiad.; Andrew WILLIAMS: *EU Human Rights Policies, A Study in Irony*, OUP, 2004.
24. Anneli ALBI: *Ironies in the Human Rights Protection in the EU: Pre-accession Conditionality and Post-accession Conundrums*, *European Law Journal*, 2008, megjelenés előtt.
25. Az Amerikai Egyesült Államok szintén nagy részt kért a posztkommunista államok számára való tanácsadásból és mérceállításból. Itt azért nem tárgyaljuk ezt, mert az írás Európára koncentrál. Ráadásul úgy tűnhet, hogy jogi szakértőiket a piaci reformok és a privát szféra fejlesztése érdekelte inkább, mint a közszféra befolyásolása. Lásd HAMMERSLEV: *I. m.*
26. A forrás az Amnesty International éves jelentése, amely elérhető a <http://www.amnesty.org.uk> honlapon.

AZ ÁTMENET IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA

A POSZTRENDŐRÁLLAM NYERTESEI ÉS VESZTESEI

Bizonyos intézményi és személyi folytonosságok, hagyományok átöröklése minden „rendszerátvitálhoz” hozzátartozik, a legkielevezettebb helyzetek és körülmények között bekövetkezők kivételével – „bár talán még azokhoz is. A bibliai Ádám óta soha senki nem indult tiszta lappal. Fokozati különbségek vannak, és ezek természetesen számítanak is, de eltérő típusokról ritkán beszélhetünk. Mindemellett a posztkommunista átalakulással kapcsolatos egyik legérdekesebb megközelítésnek és lehetséges társadalomkutatási területnek a kommunista állam intézményrendszerének egyik eleme: a titkosrendőrség és a kommunista társadalom felügyeleti mechanizmusa bizonyulhat. Ez a kielégítően még fel nem tárt terület valamennyi posztkommunista országban meghatározta a létrejövő demokráciák formáját és minőségét.

Ha van a múltnak olyan eleme, amely a posztkommunista országok lakóinak emlékezetében ott kísért, az a titkosrendőrség. Jelentősége, mindent átható jellege és működésének arányai összehasonlíthatatlanná teszik bármely más politikai képződménnyel, és egyes nézetek szerint meghatározó, bár jellemzően rejtett szerepe áhagyományozódott a posztkommunista jelenre is. A posztkommunizmus egyik megközelítési módja lehet annak vizsgálata, hogy a kommunista intézmények e központi eleme befolyásolta-e a posztkommunista intézményi struktúrát, és ha igen, milyen módon.¹

Tizenhét évvel a kommunizmus összeomlása után az „ügynökakták” még mindig létező problémát jelentenek és jelentős politikai szerepet játszanak, főként a parlamenti választások előtti időszakokban. A nyugatiak például Timothy Garton Ash *Az akta* című művéből² szereztek tudomást a Stasi-ról és titkos archívumáról, illetve a társadalom egészét átszövő ügynökhálózatáról. Az úgynevezett Gauck-bizottság száznegyven kilométernyi akta felett rendelkezik, annak ellenére, hogy a papírok egy részét a kommunizmus utolsó napjaiban szisztematikusan megsemmisítették a néhai Német Demokratikus Köztársaságban. Kétségtelen, hogy sok évet fog igénybe venni a kommunizmus „kiváltságos államának” titkosszolgálati tevékenységének és szerepének teljes megértése. A romániai Securitate aktái is húsz kilométernyi anyagot tesznek ki, és ezek az akták

még mindig fontos szerepet játszanak a parlamenti és az önkormányzati választások során. Némileg meglepő módon az akták nyilvánosságra hozatalát szabályozó romániai törvény úgy épül fel, hogy a titkosszolgálattól független tisztviselők helyett a belügyminisztérium tagjai hozhatnak erről döntést.

A volt kommunista országok különbözőképpen kezelték a titkosszolgálatok problematikáját, amit azért kell különösen hangsúlyoznunk, mert ezt a kérdést nem lehet pusztán a levéltárakhoz való hozzáférésre szűkíteni. Ahogy Noel Calhoun Németország, Lengyelország és Oroszország múltjával való elszámolását célzó kutatásának címében nagyon helyesen megfogalmazta, ezeknek az intézményeknek a szerepe, jellege és öröksége *Jogi dilemmák* egész sorát eredményezte *Kelet-Európa demokratikus átmeneteiben*.³

Tehát a (titkosrendőrség hajdani informátora-it érintő) átvilágítás és a (korábban magasabb tisztséget betöltő pártfunkcionáriusokra vonatkozó) „dekommunizáció” (*decommunization*) olyan nyílt seb, amely azt jelzi, mit kell tenniük a posztkommunista társadalmaknak a jelenbeli múlttal és különösen a titkosszolgálatok korábbi tevékenységével. A következő lépést talán már ezeknek a sebeknek a begyógyítása jelenti. A büntetőjogban ezeket rendszerint morális kérdésként szokás kezelni, és természetesen azok is. Ugyanakkor jelentős szociológiai vonatkozásaik is vannak, ahogy azt leginkább Łoś és Zybortowicz munkája bizonyítja.

Az átvilágításra és dekkommunizációra vonatkozó témák között találjuk az új politikai és jogrendszer kiépítésének kérdéseit is. Így az előbbi felvetések nem pusztán a büntetőjog és a kriminológia körébe tartoznak, hanem a közjog vagy a politikai jog (*droit politique*) tárgyai is, vagyis az új politikai és közigazgatási rendszert alkotó alapelvek, struktúrák és intézmények kérdései között szerepelnek.

Łoś és Zybortowicz tézise könyvük címében is kifejeződik: *A rendőrállam privatizálása*.⁴ Ez meglehetősen közel áll Jadwiga Staniszkisnek a posztkommunizmusról adott leírásához. Az átmenet, ami egyszerre jelenti a kommunizmusból való kilépést és az új struktúrák kialakulását, azon belül is a magántulajdon új elosztásával kapcsolatosakat, véleményük szerint jelentős mértékben a korábbi tit-

kosszolgálatok irányítása alatt állt. Bár elsősorban Lengyelországról írtak, megállapításaiknak általánosabb érvényt tulajdonítottak, azt állítva, hogy „a jól vezényelt pártpolitikai/hadi/rendőrségi stratégia lehetővé tette a legnagyobb hatalommal rendelkező nómenklatúrahálózatoknak, hogy megtartsák viszonylag nagy hatalmukat és befolyásukat az átmenet sokféle és kiszámíthatatlan folyamata felett, ami a megkísérelt reformokat rendszerszerű átalakítássá változtatta”.⁵ Külön érdemes megemlíteni a titkosszolgálatoknak a gazdasági változások feletti befolyására, illetve a globalizáció folyamataival párhuzamosan formálódó, a posztkommunista átalakulás, a titkosszolgálati eszközök és az információhoz, valamint a hálózatokhoz való hozzáférés közötti kapcsolatokra irányuló vizsgálódásaikat.

A vizsgálatnak a jogrendszer jellegének és működésének megértését elősegítő társadalmi-jogi vonatkozású eredményei mindenképpen jelentősnek tekinthetők. Ha valaki egyetért Eugen Ehrlichkel abban, hogy „a jog fejlődésének gravitációs középpontja nem a törvényhozásban, nem is a jogtudományban, hanem magában a társadalomban keresendő”, akkor egy bizonyos társadalmi berendezkedés karakterének megrajzolása, valamint annak feltérképezése, hogy az hogyan hat az érvényben lévő jogrendre (vagy pedig az hogyan hat rá), nyilvánvaló kötelezettségnek bizonyul. De tekintettel e rendőrállamok titkosrendőrségeinek „posztumusz” tevékenységére, ez ritkán valósult meg, részben azért, mert különlegesen nehéz (valamint veszélyes is lehet) megtenni (nem véletlenül nevezték titkosszolgálatnak ezeket a szervezeteket), és részben mert a problémát gyakran meghaladottnak tekintették. Ugyanakkor társadalmi-jogi szempontból, akárcsak az átmenet valóban kínzó dilemmáinak szemszögéből, a következő tézis kulcsfontosságúnak tekinthető: „A rendőrállam privatizálásának bizonyos foka elkerülhetetlennek látszik minden békés úton bekövetkező, a rendőrállamból a demokratikus berendezkedéshez vezető átmenetben. A demokratikus intézményrendszer megteremtése semmilyen módon nem gátolja meg az előző rendszer informális hatalmi hálózataival történő együttműködést, vagy akár azok megszilárdulását sem. Ezzel szemben *ha az átalakuló államot a jogrend alapján, de túlságosan korán nyilvánítják teljesen demokratikus államnak, az gyakorlatilag garantálja ezeknek az informális, titkos erőknél a működését az újonnan kialakuló államrenden és gazdaságon belül is.*

Mivel ezeket a szervezeteket eleve titkos tevékenységre és konspirációs eljárásokban való részvételre képezték ki, működésük csak az általuk megvalósított szigorú felügyelet és represszió esetén mutatható ki.”

Egyetérthetünk Łoś és Zybortowicz véleményével, hogy az „ellenőrzött változás” vagy másképpen az „egyezményes forradalom” helyzetében a jogállam *de haut en bas*, azaz fentről történő, túl korai kinyilvánítása az igazságosság helyett annak látszatához vezethet. Ugyanakkor az kevésbé világos, hogy a represszió és felügyelet szükségessége a titkos hatalmi hálózatok kimutatásához a posztkommunista állapotban valóban univerzális jellegű-e, vagy hogy lehetséges-e felismerésük az egyezményes forradalom által teremtett körülmények között, illetve hogy *fel kell-e*

AZ „ELLENŐRZÖTT VÁLTOZÁS” VAGY MÁSKÉPPEN AZ „EGYEZMÉNYES FORRADALOM” HELYZETÉBEN A JOGÁLLAM DE HAUT EN BAS, AZAZ FENTRŐL TÖRTÉNŐ, TÚL KORAI KINYILVÁNÍTÁSA AZ IGAZSÁGOSSÁG HELYETT ANNAK LÁTSZATÁHOZ VEZETHET.

ismerni egyáltalán. Vizsgálódásaikban kevésbé térnek ki az *eltérésekre*, pedig bárki, aki Lengyelországból Oroszországba vagy Kazahsztánba utazik, hamar érezni fogja, hogy a „posztkommunista” régió belüli eltérések, változatok, mégpedig pontosan azon tendenciák vonatkozásában, amelyekre Łoś és Zybortowicz nyomatékosan felhívja a figyelmet, igencsak jelentősek. Oroszországot

hivatalosan is egy korábbi KGB-ügynök és egykori kollégái vezetik egy jelenleg ellenzék nélküli politikai rendszerben, míg Magyarországot nem. Valószínű, hogy ennek a különbségnek van jelentősége. Arra a kérdésre, hogy mekkora ez a jelentőség, nincs határozott válaszuk. Ha a nyilvánvalóan liberális intézmények oly könnyen hajlíthatók antiliberális célok érdekében, hogyan bízhatnánk abban, hogy ezek az antiliberális intézmények ellenállóbaknak bizonyulnak? Talán bizonyos kockázatokat mindenképp vállalni kell. De – és ez mindenképpen Łoś és Zybortowicz valamilyen okból némileg marginalizált elemzésének érdemei közé tartozik – azt mindenképp érdemes tudatosítani, hogy a kockázat fennáll. Számos esetben ez csak akkor történik meg, amikor ezek kockázatok már bekövetkeztek.

A MŰLT FELDOLGOZÁSA

A múlt több, mint pusztán mellékszál a posztkommunista jelenben. Kissé nagyvonalúbban fogalmazva: az átmenet egész időszaka a múlt feldolgozási folyamatának is tekinthető.

Ezen az teljes korszakon belül az átmenet igazságszolgáltatása azokkal a jogi gyakorlatokkal és problémákkal foglalkozik, amelyekkel elsősorban

az átalakuló társadalmak és államok szembesülnek, ami főleg abból a tényből következik, hogy a jognak jellemzően két célt kell szolgálnia, melyek gyakran jelentős feszültségben vannak egymással: nevezetesen az átalakulás stabil *kereteként* kell működnie, ugyanakkor az átalakulás véghezvitelének (gyakran változó) eszköze is.⁶ Elvben a feszültségeket gyakran a jogállam jelenbeli megjelenítésére irányuló eltérő igényekből származtatják, azaz abból, hogy múltbeli hiányát pótolják, ugyanakkor megteremtsék jövőbeli létének feltételeit. Mindezen célok a többitől meglehetősen eltérő irányok felé mutathatnak.⁷ Ugyanakkor nem minden országnak kellett szembesülnie ezekkel a feszültségekkel, mivel nem minden törvényalkotó tűzte ki ezeket a célokat vagy akár csak egyet is közülük.

A fő választóvonal a Szovjetunió összeomlásából kiemelkedő új államok, illetve a volt kelet-európai szatellitállamok között húzható meg. A „kommunista múlt igazságtalanságainak megszüntetésére” kialakított jogi stratégiák azon társadalmak számára jelentenek valódi feladatot, amelyek komolyan elkötelezték magukat az átalakulás mellett, és szabadulni próbálnak a kommunista intézményrendszer acélos szorításából. Ilyen törekvések azonban nem jellemzők a jelenlegi Orosz Föderációban, Kazahsztánban, Kirgizisztánban, Azerbajdzsánban, de még akár Grúziában sem. Vajon miért? Ez túlságosan komoly probléma ahhoz, hogy néhány mondatban megválaszoljuk, de számos nyilvánvaló társadalmi körülményre rá lehet mutatni: ilyen a kommunizmus hosszabb uralma ezekben az országokban, a kommunista intézmények, gyakorlatok és gondolkodásmód mélyebb beivódása a társadalomba, a nemzetiségek bonyolult problematikája, és a közép-ázsiai köztársaságokra jellemző törzsi kapcsolatok szerepe az államhatalom gyakorlásában.

Oroszország helyzete külön figyelmet érdemel. Itt is ugyanez volt a helyzet, eltekintve az 1992-t közvetlenül követő időszakról, amikor a múlttal való számvetés problémája legalább megjelenhetett a nyilvános közbeszédben. Vlagyimir Putyin hatalomra kerülése után a „normalizálódás” időszaka és a múltra vonatkozó kérdések kizárása következett, eltekintve a múlt alkalomadtán elhangzó dicséretétől. Szimbolikus szinten Putyin Oroszországa valójában a Szovjetunióval való folytonosságot próbálja hangsúlyozni. Mindez nem olyan kiterjedt, mint Fehéroroszországban Lukasenka alatt, de erős és egyértelmű jelenség. Nem a kommunizmushoz mint rendszerhez, inkább az Oroszország sokkal régebbi államközpontú, tekintélyelvű tradíciójához való visszatérést szorgalmazzák, amely időnként ugyan kölcsönöz a Nyugattól, de nem másolja azt. Marc Raeff

találón jellemezte ezeknek az időknek a célkitűzéseit a „jól szervezett rendőrállam” kifejezéssel.⁸

Ebben az összefüggésben Ukrajna helyzete is érdekes. A valódi antikommunista forradalom Ukrajnában a 2005-ös narancsos forradalom volt, a kijevi Függetlenség téren zajló eseményekkel együtt. Az a morális ébredés, amelyet ez a forradalom szimbolizált, a múlt feldolgozása, vagy még inkább a vele való szembenézés kezdett megjelenni a nyilvános közbeszédben. Feltételezhető lenne, hogy a hatékony posztkommunista átalakulás feltétele a kommunista múlt nyilvános megvitatása – de annak legalább is a lehetősége. Még nem világos, hogy ez megtörténik-e majd Ukrajnában.⁹

A múlt feldolgozásának problémája ugyanakkor nem pusztán az egykori kommunista rendszer maradványaival és örökségével való szembesülést jelenti. A posztkommunista államokban az átmenet igazságszolgáltatása egyben *alkotmányos* probléma is az új posztkommunista társadalmi, politikai és jogi rendszerek számára. A múlt feldolgozása mint alkotmányos kérdés az új társadalmi-politikai rend társadalmi feltételeinek megteremtésének problémája, csakúgy, mint a társadalom sérült erkölcsi kötelekeinek helyreállítása. Ez teszi a múlt feldolgozását, annak korlátozott voltát vagy még inkább annak lehetetlenségét *par excellence* társadalmi-politikai problémává.

Az átmenet igazságszolgáltatásának kérdésköre minden olyan posztkommunista országban, ahol aktív kísérletek történtek ezeknek az ügyeknek a kezelésére, alapvetően két fő témára bontható:

a) A régi és az új rendszer közötti kapcsolat (a jogfolytonosság problémája)

b) a dekkommunizáció problémája (a kommunista örökség jogi eszközökkel történő felszámolása az államban és a társadalomban). Ez utóbbi maga is három további alkategóriára osztható:

b1) az egykori rezsimben elkövetett bűncselekmények büntetőjogi problematikája (átvilágítás)

b2) a kommunista rendszer áldozatainak rehabilitációja és kárpótlása

b3) a kommunizmus végével a magántulajdon helyreállításának problematikája

A RÉGI ÉS ÚJ RENDSZEREK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK

A kommunizmusból való kilépés módja meghatározza ennek a problémának a megközelítését. A kelet-közép-európai országokban a kommunizmusból való kilépést „kerekasztal-tárgyalásokon” döntötték el.¹⁰ Azok az országok, amelyek még csak nem is ját

szották el ezt az intézményi átmenetet, általában elfogadták a korábbi rezsimek egyenes folytatását.

A kerekasztal-beszélgetések kapcsolódási pontot jelentettek a régi kommunista és új posztkommunista rendszerek között. A megegyezések megteremtették a rendszerek közötti jogfolytonosság alapját, ami következményekkel jár az új jogi és politikai rendre nézve. Szimbolikusan tekintve: egy újonnan létrejött jogállam, amint az az alkotmány kiegészítéseiben is szerepel, a kommunista rendszer legitím leszármazottjaként született, amely viszont jellemzően törvénytelenül épült ki és nem tartotta tiszteletben a jogot. A megszakítottságnak és folytonosságnak ez a kombinációja feszültséget szült a törvényesség, illetve a forradalmi ethosz megőrzése iránti igény között, az anyagi igazságszolgáltatás iránti igénnyel együtt, ahol az lehetséges volt. Ilyen feszültségek most is léteznek. Érvelhetnénk úgy is, hogy ezek a feszültségek a kommunizmust lezáró forradalmak „önkorlátozó” természetének pozitív kiterjesztésének tekinthetők, legalábbis Közép-Európában, és tartós jelenlétük pozitív jelentéssel is bír. A magyarok ezt „jogállami forradalomnak” nevezték – a forradalmi elem a létező törvények komolyanvétele volt.¹¹ Azok a feszültségek, amelyek a jogi és anyagi igazságszolgáltatás igényeiből fakadtak, lehetővé tették e forradalmak számára, hogy elkerüljék azt a belső morális törést, amely a legtöbb korábbi forradalmat jellemezte, ahol az erkölcs, a tisztesség és a becsület logikája bármilyen tettet igazolhatott. Kelet-Közép-Európa országai nem döntöttek egyértelműen, és ez a hasznos feszültség tovább működik.

DEKOMMUNIZÁCIÓ ÉS ÁTVILÁGÍTÁS

Némely új posztkommunista rendszer (például Lengyelország) megkísérelte a megszakítottság hangsúlyozásával egyidejűleg a folytonosság problematikáját is kezelni, azzal, hogy megpróbált, ha csekély sikerrel is, egy olyan politikát meghonosítani, amely jól látható határvonalat húz a jelen és a múlt közé. Az alap gondolat az volt, hogy az összes állampolgárt be kell vonni a kommunizmus utáni új politikai és társadalmi rend kiépítésébe, miközben azt is hangsúlyozni kell, hogy ez egy új politikai és társadalmi rend lesz, nem pusztán a korábbi rendszer egyszerű folytatása. Egy ilyen politika kivitelezése azonban végül lehetetlennek bizonyult, és helyette újraindult a dekommutizációról és átvilágításról szóló vita.

A két fogalmat gyakran összekeverik egymással, és ez zavaró lehet. Legáltalánosabb megközelí-

tése szerint a dekommutizáció minden olyan politikai és jogi stratégia, amelynek célja a kommunizmus örökségének kitörlése a társadalmi és politikai rendszerből. Ez egyaránt magába foglalja a dekommutizáció szűkebb jelentését (ami a személyi megtisztulásra összpontosít) és az átvilágítást (ami a volt ügynökökre koncentrál). A gyakorlatban ezeket a fogalmakat egymással felcserélve használják. Wojciech Sadurski némileg tisztább helyzetet teremtett ebben az ügyben azzal, hogy újraalkotta ezeknek a fogalmaknak a jelentését a kelet-közép-európai posztkommunista országok politikai diskurzusában:

Az átvilágítás azoknak a személyeknek a kiszűrésére vonatkozik, akik valamilyen közéleti pozíciót kívánnak töltenek be vagy kívánnak betölteni és már a kommunista rezsimben is szerephez jutottak (főleg a titkosszolgálati apparátusban), míg a „dekommutizáció” a korábbi kommunista hivatalnokok kizárását jelenti az új rendszer bizonyos közéleti pozícióira való pályázásból, illetve azok betöltéséből. Mindemellett az ezekkel a fogalmakkal jelölt eljárásokról szóló erkölcsi és jogi vitákban a két kifejezést gyakran veszik egy kalap alá.¹²

Ha nem is ad minden kérdésünkre választ, a tágran „átvilágításnak” nevezett kérdés általában három problémát foglal magába, nevezetesen: a szó szoros értelmében vett átvilágítást (a korábbi titkosszolgálatok tagjainak és a velük kollaborálóknak a kiszűrését), a titkosszolgálati aktákhoz való hozzáférést és a dekommutizációt. Gyakran igen nehéz ezeket analitikus módon elválasztani egymástól, különösen az átvilágítást a dekommutizációtól.

Az átvilágítás és a dekommutizáció minden kelet-közép-európai államban fontos témává vált akkor, amikor a kialakítandó társadalmi és intézményi struktúráért folytatott harc.¹³ Ez azt mutatja, hogy az uralkodó felfogással szemben az átvilágítás és a dekommutizáció elsősorban nem vissza-, hanem előrettekintő jelenség. Politikai folyamat és politikai harc részei voltak és jelenleg is azok. A posztkommunista egyezményes forradalom sajátos természetének része, hogy a társadalmi élet összes eleme egyszerre megy át radikális változásokon, és ez olyan átalakulás, amelyben a múlt feldolgozását nem lehet arra a kérdésre redukálni, hogy mi legyen a hóhér sorsa. Nem pusztán az emberi jogok súlyos megsértésére adott válaszról, az átmenet igazságszolgáltatásáról, kompenzációról, kárpótlásról és az igazság kimondásáról van szó. Az átvilágítás és a dekommutizáció jogi és politikai eszközökké válnak a társadalom, az állam és az alkotmányos rend újrendezésének folyamatában.

Ugyanakkor a dekommutizáció és az átvilágítás stratégiai inkább korlátozott szerepet játszanak a

posztkommunista társadalmakban. Elsősorban politikai csatározásokban használták fel őket, általában a kommunista rendszer működéséről szóló diskurzus lerövidítése szolgálatában. Komoly társadalmi vita helyett a nyilvános közbeszéd néhány bűnbak ostromozására korlátozódott.

Hozzáférés a titkosszolgálati aktákhoz

A gond nem pusztán az, hogy mi legyen az emberekkel. Ott vannak az akták is, mégpedig milliónyi belőlük. 1992-ben Németország a korábbi kommunista országok közül elsőként nyitotta meg a titkosrendőrségi aktákat az állampolgárok számára.¹⁴ Más posztkommunista országok ezt követve hasonló törvényeket hoztak, például Magyarország 1994-ben és Bulgária 1998-ban. Ez nem volt lehetséges mindenütt, részben gazdasági, részben pedig szervezeti korlátozások miatt. Lengyelországban csak 1997-ben kezdődött az ügy megvitatása, egy államfői átvilágítási törvénytervezet kapcsán, amely arra tett javaslatot, hogy hozzanak létre egy állampolgári archívumot az állami archívumok keretein belül. Az 1997 szeptemberében tartott választások nyomán ez az elképzelés beolvadt abba a kormányzati tervezetbe, amely törvényben rögzítette a Nemzeti Emlékezet Intézetének létrehozását, amely 2000 júliusában létre is jött. A törvény szabályozza a titkosszolgálat által róluk 1944 és 1989 között összegyűjtött információk iránt érdeklődő személyek hozzáféréseit az archívumokhoz.

A kommunista rezsimek a társadalom ellenőrzésére épültek, amely nemcsak a minden gyárban és szervezeti egységben megtalálható pártsejteken keresztül történt, hanem a titkosrendőrség és közreműködői által megvalósított folyamatos felügyelet révén is. A felügyelet mértéke nem minden kommunista országban volt azonos, némely „barakk” enyhébb felügyelet alá tartozott, az viszont kétségtelen, hogy az úgynevezett titkos akták problémája mindenütt létezett.

Az egyes országok által meghonosított jogi stratégiák különbözők voltak. A legradikálisabbat az egykori NDK-ban alkalmazták. Nem csupán az ország állampolgárai, hanem mindenki megkapta a jogot a róla gyűjtött adatokat tartalmazó akták megtekintésére, amelyekből nem törölték ki az ügynökök nevét. Bár tudunk néhány tragikus esetről, amikor valaki után a testvére kémkedett, vagy feleség volt a férj besúgója, ez a stratégia kétsége-

lenül kitisztítja az általános gyanakvós légkörét. Az viszont nem világos, hogy serkentené a múlt rendszer működési mechanizmusairól és az állampolgároknak a rezsimek fenntartásában való részvételéről szóló nyilvános vitát. Még mindig csak egyéni megoldásról van szó: egy állampolgár a Gauck-bizottságon keresztül hozzáfér a róla gyűjtött aktákhoz.

Más országok, például Lengyelország, közéleti megoldást választottak; ilyen a titkosszolgálatok archivált anyagainak a Nemzeti Emlékezet Intézetében történő szétválogatása. Minden állampolgárnak joga van hozzáférési engedélyhez folyamodni, de az engedélyt valaki más adja meg, mégpedig az üldözöttség bizonyítékainak alapján. Ez a rendszer csak 2000-ben indult, és talán már túl későn is. Magyarországon mindenkinek lehetősége van a róla készült

akták megtekintésére, de a besúgók nevét kihúzzák egy alkotmánybírói döntés alapján, mely szerint még a besúgóknak is joguk van személyes adataik védelméhez. Ha viszont egy besúgó valamilyen közhivatalra pályázik, egy háromtagú bizottság nyilvánosságra hozza az általa készített jelentéseket, hogy az emberek tudhassák, kit is választan-

nak. Ha viszont a volt ügynök megmarad a privát szférában, az akták lezárva maradnak.

A kommunizmusból való kilépés sajátos fajtája, a kerekasztal-beszélgetéseket követő, részben szabad választás (Lengyelország), és később az 1989 utáni teljesen szabad választások mutatják, hogy még a kommunisták sem voltak tudatában ennek a kérdésnek. Nem írtak elő „megszüntetési záradékot” (*sunset clause*) és általános amnesztiát sem. Nem vették birtokba és pusztították el az összes aktát, bár azt tudjuk, hogy sokat megsemmisítettek közülük 1989 és 1990 között.

Büntetőjog

A büntetőjog történetében fontos lépés történt néhány országban, köztük Lengyelországban is, ahol megalkották a népirtáshoz hasonlóan az emberiség elleni büntettek státuszába sorolt „kommunista büntett” kategóriáját. Ezek a kommunista büntettek nem évülnek el. Hasonló megfontolásból más országok is felállítottak ezek kivizsgálására nyomozati jogkörrel rendelkező intézeteket. Ezek fő célja a kommunista rezsimek funkcionáriusai által elkövetett bűncselekmények dokumentálása és kivizsgálása. A vizsgálatok nagy száma ellenére a bíróságokig csak nagyon kevés vádemelés jutott el, ami az ösz-

szes posztkommunista országra igaz. A vizsgálatokat általában elegendő bizonyíték híján és az elkövetők azonosításának nehézségei miatt megszakították. Ha a bírósági eljárás meg is indult, az ítélethozatal sokszor a korábbi áldozatok ügyének kivizsgálása miatt elhalasztották el.

A magántulajdon helyreállítása

A kisajátított és államosított tulajdon helyreállítása, amit reprivatizációnak is neveznek, egyike a legégetőbb problémáknak, mivel erre a posztkommunista rendszerekben csak részleges megoldást találtak. Az átmenet igazságszolgáltatásának ez a legnehezebb és legösszetettebb kérdése. A kommunista rezsimok a magántulajdon államosítására épültek. Felmerül viszont a kérdés, mi legyen a kommunizmus *alatt* létrehozott értékekkel – az új üzemekkel, lakótelepekkel stb. –, amikor azok korábban magánkézből, majd államosított tulajdonra épültek. A kommunizmus összeomlása után új tulajdonjogi rendszer kiépítésére van szükség. Az esetek többségében az eredeti tulajdonviszonyok helyreállítása nem lehetséges, ezért azt általában az elvesztett tulajdonért adott kárpótlással helyettesítik, az adott országban gazdaságilag megengedhetőnek vélt százalékos arányban és formában.

Ugyanakkor a gazdasági és politikai célok gyakran összeütközésbe kerülnek a magántulajdon helyreállításának erkölcsi igényével; ebben más logikák és erkölcsi megfontolások is szerepet kapnak. A magántulajdon helyreállításának számos esetben etikai dimenziója van, különösen az etnikai kisebbségek, az egyházi és a zsidó tulajdonok esetében. Pogány István szerint a reprivatizáció, azaz a magántulajdon visszaállításának folyamata „a múlt legkegyetlenebb és legszégyenletesebb igazságtalanságai megszüntetésének legfőbb eszközt nyújtja”.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy számára a reprivatizáció nem pusztán annak gazdasági és technikai kérdése, hogy mit és hogyan privatizáljanak és reprivatizáljanak, hogy aztán bevezethessék a piacra.

A tulajdonjog szakértői viszont ezt technikai problémaként kezelik. Két okból szeretném felhívni a figyelmet egy másik megközelítési módra. Az első a probléma társadalmi-jogi dimenziójával, a második pedig a „következő fázis” kérdésével kapcsolatos. Néhány posztkommunista országban rendszeres kutatásokat végeztek ezzel a problémával kapcsolatban, és az egyik vezető kutató, Grażyna Skąpska nemrégiben összefoglalta munkájának néhány ered-

ményét.¹⁶ Ebben feltárja a magántulajdonnak a világ e részére jellemző bonyolult történelmi-földrajzi helyzetét, és emlékeztet bennünket arra, hogy a magántulajdon kommunista kisajátítását a náciizmus áldozatainak esetében megelőzte a magántulajdon náci kisajátítása. A kommunista rezsimok elfogadták az ilyen típusú kisajátítást. Ekkor az etnikai tisztogatások új fázisa kezdődött el, például a németek kitelepítése Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Nyugat-Pomerániából, csakúgy, mint a szudétanémetek kiűzése és vagyonának elkobzása Csehszlovákiában, illetve a magyarok magántulajdonának kisajátítása Szlovákiában a Beneš-dekrétumok értelmében.

Skąpska hangsúlyozza, hogy a magántulajdon kisajátítása felszámolta a közösségeket és elszemélytelenítette a társadalmakat. Ezért kell a magántulajdon helyreállítását etikai kérdésként kezelni – ez a kommunisták és korábban náci elődeik által lerombolt vallási (zsidó, keleti keresztény, ortodox, protestáns), etnikai (zsidó, ruszin, német, sziléziai) közösségek helyreállítását is jelenti.

Skąpska felveti, hogy a reprivatizáció bizonyos stratégiájának elfogadása a változásokon áteső társadalmak számára szükséges, egyfajta „erkölcsi impulzust” adhat. Ugyanakkor az egyetlen olyan ország, amely elvi szinten is elkötelezte magát a reprivatizáció mellett, az az egyesítés utáni Németország. Ennek eredményeként az állami vagyon 95%-át reprivatizálták. A többi posztkommunista ország nem tekintette kulcskérdésnek a reprivatizációt, ellen-

ben a gazdasági elméletek által előírt irányba kormányozták magukat. Ennek eredményeképpen az Emberi Jogok Európai Bírósága elé kerülő ügyek jó része kárpótlási kérdésekről szól. Emellett ezekre az országokra jelentős nyomás nehezedik kívülről is (köztük az amerikai bíróságok és a Kongresszus részéről). Ha a szándék világos is lenne, számos kérdés továbbra is tisztázatlan

maradna: milyen messzire, hány évre menjünk vissza? Kinek a kontójára? Milyen módon? Milyen kritériumokra alapozva?

A tulajdonviszonyok helyreállításának leszűkítése az állampolgárookra vagy az állandó tartózkodási engedéllyel rendelkezőkre felkorlácsolja az érzelmeket és olyan hangulatot kelt, amelyet leginkább a csalódott posztkommunista aforizma fejez ki: „igazságot akartunk, és a törvény uralmát kaptuk”.

A reprivatizáció a posztkommunista társadalmak gazdasági alkotmányának (a tulajdonjogok szétosztásának) kulcsfontosságú eleme. A visszaállítás drasztikus formájának elfogadása korlátozná a *nó-*

A MAGÁNTULAJDON KISAJÁTÍTÁSA FELSZÁMOLTA A KÖZÖSSÉGEKET ÉS ELSZEMÉLYTELENÍTETTE A TÁRSADALMAKAT. EZÉRT KELL A MAGÁNTULAJDON HELYREÁLLÍTÁSÁT ETIKAI KÉRDÉSKÉNT KEZELNI.

menklatúrahálózatoknak a magántulajdon feletti ellenőrzését. Másrészt a visszaállítás a szó legszorosabb értelmében nem is lehetséges, az eltelt – gyakran igen hosszú – idő alatt létrejött bonyolult és vegyes tulajdonjogi viszonyok miatt, és gyakran igazságtalan is lenne.

Aki a reprivatizáció kritériumairól dönt, óriási hatalommal rendelkezik. Ezek a döntések nagyon hosszú távú következményekkel járnak, akkor is, ha úgy próbálják beállítani, mint pusztán technikai jellegű, szakmai kérdést. A reprivatizáció jelentős hatással van a demokrácia és a jogállamiság minőségére és természetére, mivel az új rendszerek legitimitásának kérdése, az elidegenedés vagy beépülés, illetve a társadalmi igazságosság problémái, más szóval az új rendszer elfogadottsága összekapcsolódik a magántulajdon helyreállításának kérdésével. Ebből következően a magántulajdon kérdése túlságosan is fontos ahhoz, hogy egyedül a közgazdászokra bízjuk.

Tizenhét év után is az összes posztkommunista országban találunk még ezzel kapcsolatos problémákat, de a gondok nem mindenhol azonosak. Ugyanakkor mindenütt egyértelműen elkülönülnek a változások nyerteseinek és veszteséinek csoportjai. Ahogy azt Andrzej Rychard rendkívül határozottan kimutatta, a változások komplexitását tekintve a helyzet még ennél is bonyolultabb: vannak győztesek, akikből később vesztesek lesznek, és nem mindig világos, ki minek számít, és ez az idővel is változik.¹⁷

Ezek a különbségek, bár a gazdaságban jelennek meg, politikai jelentőségűek, és befolyásolják a társadalom, illetve a politikai rendszer demokratizálódásának folyamatát, csakúgy, mint a jogrendszer és a jogintézmények működését és minőségét.

A magukat az átalakulás „vesztéseinek” tekintő csoportokat össze kell kapcsolni a demokratikus intézményrendszerrel. A populista szlogeneket – Európának ebben a felében gyakori jelenségről van szó – le kell küzdeni, nem pusztán szavakkal, hanem a demokrácia és a jogi intézményrendszer eszközeivel. Többen ezt az európai uniós tagságtól várják – annak strukturális alapjain, a meghívottakkal folytatott felvételi tárgyalásokon, valamint a jog- és intézményrendszer európai elvárások szerinti átalakításának egész folyamatán keresztül.

A kitűzött célok óriásiak. Ha sikerül elérni őket, ez valóban új korszak kezdetét jelenti, nemcsak a posztkommunista országok számára, amelyek javát szolgálják, hanem egész Európa számára. Természetesen még a legoptimistább forgatókönyv szerint is ki fog maradni ebből a folyamatból a posztkommunista világ jó része.

(Fordította: Kiss Dávid)

JEGYZETEK

1. Lásd például Jon ELSTER, Claus OFFE, Ulrich PREUSS: *Institutional Design in Post-communist Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
2. Timothy Garton ASH: *The File. A Personal History*, New York, Vintage, 1997.
3. Noel CALHOUN: *Dilemmas of Justice in Eastern Europe's Democratic Transitions*, New York, Palgrave/Macmillan, 2004.
4. Maria Łoś, Andrzej ZYBERTOWICZ: *Privatising the Police State. The Case of Poland*, New York, Macmillan, 2000.
5. *Uo.*, 217.
6. Ehhez lásd különösen Ruti TEITEL: *Transitional Justice*, New York, Oxford University Press, 2002.
7. Jan Maria Rokita in Martin KRYGIER: *Four Visions of Communist Law*, 40 *The Australian Journal of Politics and History*, 114–117.
8. Marc RAEFF: *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*, New Haven, Yale University Press, 1983.
9. Mykoła RIABCZUK: *Dwie Ukrainy [Two Ukraines]*, Wrocław, Kolegium Europy Wschodniej, 2004, 136–149.
10. *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*, ed. Jon ELSTER, Chicago, Chicago University Press, 1996.
11. *Constitutional Judiciary in a New Democracy. The Hungarian Constitutional Court*, eds. László SÓLYOM, Georg BRUNNER, Ann Arbor University of Michigan Press, 2000.
12. Wojciech SADURSKI: *Rights before Courts. A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*, Dordrecht, Springer, 2005, 245.
13. Adam CZARNOTA: *The Politics of Lustration law in Poland, 1989–2006*, in *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, ed. Alexander MAYER-RIECKH, Pablo DE GRIEFF, New York, Social Science Research Council, 2007, 222–260; Bronisław WILDSTEIN: *Dekomunizacja której nie było [Decommunization which didn't happen]*, Cracow, Księgarnia Akademicka, 2000; Piotr GRZELAK: *Wojna o lustrację [The War over Lustration]*, Warsaw, Trio, 2005; CALHOUN: *I. m.*, 92–131.
14. Anna FUNDER: *Stasiland*, Melbourne, Text Publishing, 2002.
15. Istvan POGANY: *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, Manchester University Press 1997, VII.
16. *Rethinking the Rule of Law after Communism*, eds. Adam CZARNOTA; Martin KRYGIER, Wojciech SADURSKI, Budapest, Central European Press, 2005.
17. Andrzej RYCHARD: *Beyond Gains and Losses. In Search of „Winning Losers”*, Social Research, Vol. 63, 1996.

A SZOCIALISTA MARADVÁNYOK SZEREPE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN

A „BEFEJEZETLEN FORRADALOM”

Magyarországon a rendszerváltás idején lezajló alkotmányos átmenet fontosabb szerepet játszott, mint bármely más szocialista országban. A Kerekasztal-tárgyalások során elért politikai kompromisszumokat az azt kísérő alkotmánymódosításokkal erősítették meg. Ezért van az, hogy a tudósok közül néhányan a magyar rendszerváltást a „jog forradalmának” is nevezik.¹

Paradox módon Magyarország az egyetlen korábbi szocialista állam, amely e történelmi fordulatot nem szentesítette új alkotmánnyal. Magyarországon az alaptörvény továbbra is az 1949. évi XX. törvény. Kétségtelen, hogy e törvény radikális változásokon ment keresztül 1989-ben (1989. évi XXXI. törvény) és 1990-ben (1990. évi XL. törvény), valamint nagy számban történtek kisebb módosítások 1989-től napjainkig. Ezek alakították át a korábban szocialista alkotmányt a joguralom eszméjére épülő többségi demokrácia, az emberi jogok tisztelete, az autonóm polgári társadalom és a (szociális²) piacgazdaság alaptörvényévé.

Ezen alapvető változtatások ellenére egy részletesebb elemzés feltárja, hogy számos paragrafus, kitétel vagy kifejezés 1972 vagy épp 1949 óta módosítások nélkül maradt fenn.³ Így az a sokat idézett mondás, hogy az egyetlen rendelkezés, mely 1989/90-ben nem változott, az, hogy „a Magyar Köztársaság fővárosa Budapest”, két értelemben is helytelen. Először is a 74. § változáson ment keresztül: 1949-től 1989-ig Budapest a Magyar *Népköztársaság* fővárosa volt.⁴ Másodszor: tekintélyes számban vannak olyan rendelkezések, amelyek nem módosultak, ezért még mindig a szocialista szövegezés szerint érvényesek.

Mivel a szocialista berendezkedés és az 1989/90-ben megalkotott rendszer sok tekintetben alapvetően különbözik egymástól, az alkotmány szövegében felfedezhető szocialista maradványok *prima facie* idegen testként hatnak az új közegben. Részletesebb elemzésre vár a feladat, hogy vajon egy régi szakasz megfelelő-e az 1989/90-ben elfogadott értékek fényében és kompatibilis-e azokkal. Egy adott szakasz szocialista eredete még nem teszi azt szükségszerűen alkalmatlanná az új alkotmány számára.

Mindamellettt létezik egy bizonyos „kezdeti gyanakvás”, hogy ez olyan értékeket vagy gondolkodásmintákat vonhat maga után, amelyeknek megsemmisítésére a rendszerváltás törekedett.

Ez a tanulmány három fő szocialista maradványt és azoknak az új rendszerben betöltött szerepét teszi vizsgálat tárgyává: a szocialista megszövegezésben megjelenő szociális jogok, az Országgyűlés pozíciója és a törvényességi felügyelet mint az ügyészi szolgáltatás funkciója kérdését.

A SZOCIÁLIS JOGOK SZOCIALISTA MEGSZÖVEGEZÉSÉBEN

A klasszikus nyugat-európai doktrína szerint⁵ erős érv szól amellett, hogy a szociális jogok lényegüknél fogva ellentétesek a szabadsággal. E véleményt az az érv támasztja alá, hogy a klasszikus liberális jogok az egyén számára egy olyan szférát teremtenek, amelybe az állam autoritatív módon nem avatkozhat be. Másrésztől azonban a szociális jogok biztosítják az egyén számára azt a jogot, hogy az állam terhére bizonyos cselekvésekre vagy forrásokra tartson igényt. A liberális jogok egy passzív államot juttatnak érvényre, míg a szociális jogok inkább egy aktív államot ösztökélnek, sőt meg is követelnek. Így arra hívják fel az államot, hogy beavatkozzon az egyén életébe annak érdekében, hogy teljesítse kötelezettségeit. Ez némi veszélyt jelent az egyén szabadságára nézve, hiszen ha konfliktus lép fel a liberális és szociális jogok között, az állam a szociális jogok biztosítása terén fennálló kötelezettségével indokolhatja a liberális jogok által védelt szabadság megsértését. Ez a veszély csökkenthető a szociális jogok megfelelő megfogalmazásával, ami ugyanígy igaz a szabadságot érintő másik veszélyforrásra is, mely általában a szociális jogokkal kapcsolatban merül fel. A szociális jogok ugyanis gyakran kecsgettnek olyan előnyökkel, melyeket az állam nem tud biztosítani, ezért a bíróságok előtt sem érvényesíthetők. Az érvényesíthetőség e hiánya egészében véve kétségbe vonja az alkotmányos jogok eszméjét, és közvetett módon leronthatja a liberális jogokat, valamint azok bíróság előtti kikényszeríthetőségét. Még egyszer tehát: egy óvatosabb megfogalmazás lehatá-

rolhatja azokat a szociális célokat, melyeket az állam képes megvalósítani, ennek segítségével pedig útját állhatjuk a „csalfa ígéreteknek”.

A szabadságot érintő potenciális veszély ellenére a magyar alkotmány – hasonlóan úgyszólván az összes posztoszocialista alkotmányhoz – jelentős terjedelemben tartalmazza a szociális jogok katalógusát. A Kerekasztal-tárgyalások során az úgynevezett vörös jogok jövője volt a leghevesebben vitatott kérdés; végül a szociális szervezetek képviselői, valamint a közvélemény által is támogatott egykori állampárt került fölénybe.

A Kerekasztal-vita arra a kérdésre összpontosított, hogy továbbra is fenntartsuk-e a szociális jogokat. Amikor ez a kérdés igenlő választ nyert, kevés figyelem maradt a „hogyanra”. Ennek következményeként a jelenlegi alkotmányban a legtöbb szociális jog szocialista formájában jelenik meg. A szociális jogok tipikus szocialista megfogalmazásában – ahogy a korai szovjet alkotmányokban is megfigyelhető – az első szakasz megállapít egy szubjektív jogot (például: „Mindenkinek joga van a munkához”), az ezt követő szakaszok pedig felsorolják azokat az állami intézményeket, amelyek az első szakaszban foglaltak végrehajtásáért felelősek (például: „E jogot az állam a nemzetgazdaság termelőerőinek tervszerű fejlesztésén és a gazdasági tervekre épülő munkaerő igazgatáson keresztül juttatja érvényre”⁶).

A probléma a szakasz második része miatt merül fel. A jog realizálásának felelőssége ugyanis az államra hárul. Ez azt jelenti, hogy a jog birtokosai nem dönthetnek abban a tekintetben, hogy érvényesítik-e a jogukat, ha igen, akkor mikor, hogyan és milyen mértékben. Az idézett példák világosan mutatják, hogy különösképpen a negatív szabadság – a klasszikus liberális szabadság egyik lényegi eleme – biztosítására nincs garancia. A jog alanyai nem dönthetnek arról, hogy egyáltalán akarnak-e munkát vállalni, de alá vannak rendelve az állam által irányított munkaügyi igazgatásnak, ami gyakorlatilag munkavállalási kötelezettséget jelent. Ennek eredményeképp az első szakasz látszólag csak szubjektív jogot tartalmaz. Ha azonban figyelembe vesszük a teljes szakaszt, az valójában felhatalmazza az államot arra, hogy beavatkozzon az állampolgárok életébe. Ezért a szocialista megfogalmazásban megjelenő szociális jogok egyáltalán nem is jogok, hanem valójában felhatalmazást jelentenek az állami beavatkozásra. Magyarán: a szocialista köntösben megjelenő szociális jogok nem jogosultságokkal

ruházzák fel az állampolgárokat, hanem ellenkezőleg, korlátozzák a jogukat. A szocialista alkotmányok cinizmusának tipikus példája, hogy az állampolgárok életébe történő államhatalmi beavatkozást ugyanazon állampolgárok szubjektív jogaiként deklarálják.

A jelenlegi alkotmány számos, a hagyományos szocialista formában megfogalmazott szociális jogot tartalmaz: az egészséghez (70/D. §), a szociális biztonsághoz (70/E. §), az oktatáshoz (70/F. §) és az egészséges környezethez (18. §) való jogot. 1989-ben egy alkotmánymódosítás tompította a munkához való jog, illetve a munkakapcsolatokra vonatkozó szociális standardok (70/B. §) élet azzal, hogy olyan liberális jogokkal kombinálta őket, mint például a foglalkozás szabad megválasztásához való jog. Azóta a 70/B. §-ban az állami beavatkozás jogához képest az egyéni szabadsághoz való jog erősebb pozíciót élvez.

Az egészséges környezethez való jog tartalmát az Alkotmánybíróság határolta körül. Annak ellenére, hogy a 18. § szubjektív jogként nyert megfogalmazást, az Alkotmánybíróság e rendelkezést a környezetvédelmi szintek csökkentésének relatív tiltására

redukálta, azaz az államot terhelő objektív kötelezettségként határozta meg. Az Alkotmánybíróság véleménye szerint az egészséges környezethez való jog nem lehet konkrét állami cselekvésekre vonatkozó egyéni igények alapja.⁷

Mindamellettt az alkotmányjogi ítélezésben egy másik tendencia is érvényesül. A 2004-es droghatározat⁸ igen drasztikus példáját nyújtja a szociális jogokban rejlő szabad-

ságkorlátozó potenciálnak. A tárgya egy büntetőjogi törvénymódosítás, amely többek között kivonta a büntetőeljárás hatálya alól a személyes használatra szánt csekély mennyiségű könnyű drogok tartását. Az Alkotmánybíróság igen nyugtalanító indokokkal megsemmisítette e szabadelvű rendelkezést.

Az első lépésben az Alkotmánybíróság a német Szövetségi Alkotmánybíróságot⁹ követte, és megállapította, hogy a könnyű drogok csekély mennyiségben történő birtoklása az általános cselekvési szabadság területére esik [magyar alkotmány, 54. § (1) bekezdés]. Ily módon ezt a magatartást egy alkotmányba foglalt liberális jog védelmezte. A német Szövetségi Alkotmánybíróság ezen a ponton megállt, és azt állapította meg, hogy az egyének csekély mennyiségű könnyű drog személyes használatra való tartására irányuló magatartásának büntetése alkotmányos korlátokba ütközik. Az utóbbi minősí-

A SZOCIALISTA ALKOTMÁNYOK CINIZMUSÁNAK TIPIKUS PÉLDÁJA, HOGY AZ ÁLLAMPOLGÁROK ÉLETÉBE TÖRTÉNŐ ÁLLAMHATALMI BEAVATKOZÁST UGYANAZON ÁLLAMPOLGÁROK SZUBJEKTÍV JOGAIKÉNT DEKLARÁLJÁK.

tés azért fontos, mert a magyar határozat aggasztó részei a személyes használatra való kábítószer-tartásra hivatkoznak. Ha a kábítószer-tartó személy átadja azt egy másik személynek, akkor az utóbbi személy egészsége veszélybe kerülhet, és az államnak megvan a lehetősége arra, hogy rendelkezzen azzal a joggal és – vitathatóan – azzal a kötelezettséggel, hogy védelmébe vegye az átvevő személy egészségét. Ha a kábítószer-tartó személyek kizárólag a saját egészségüket kívánják károsítani, a német doktrína szerint alkotmányban biztosított joguk ezt tenni, és a cselekvési szabadsághoz való joguk¹⁰ visszatartja az államot a beavatkozástól.

A magyar Alkotmánybíróság a német határozat nyomdokaiba lépett, azonban nem állt meg annak következtetéseinél. Ehelyett a magyar bírák a kábítószer-tartó személy magas szintű egészséghez való jogára hivatkoztak (70/D. §). Mivel ez a „jog” a szocialista megszövegezésben jelenik meg, az érvényesítésére vonatkozó felelősséget a 70/D. § (2) bekezdése kizárólagos jelleggel az államra terheli, ezáltal a jog alanyaira bízva, hogy a jogi intézmények beavatkozásától mentesen dönthessék el, egészségesen kívánnak-e élni, és ha igen, akkor milyen módon akarják előmozdítani egészségüket.

Ennek következményeként az Alkotmánybíróság érvelése szerint ez a 70/D. §-ból eredő védelemre irányuló kötelezettség nemcsak felhatalmazza, hanem kötelezi is a jogalkotót, hogy korlátozza az állampolgárok alkotmányos cselekvési szabadságát. Az Alkotmánybíróság súlyosabbá tette ezt az érvet azzal a megállapítással, hogy a 70/D. § nem kevésbé enyhébb eszközzel biztosított védelmet követel meg, mint a büntetőjogi szankciók rendszerét, bár általánosságban a testület úgy vélekedik, hogy a joguralom követelményei alapján egy adott magatartás büntethetősége csak *ultima ratio* jelleggel válhat az állam által felhasználható eszközzé. Ehhez képest az Alkotmánybíróság a 70/D. § esetében azal érvelt, hogy az egyetlen eszköz, amely megfelel az egészséghez való jog védelme követelményeinek, ha az egészség önkárosító cselekményeit a büntetőjogi normák megsértésének tekintjük,¹¹ míg önmagában az oktatás, az információátadás, a megelőző és gyógykezelő egészségvédelem nem kielégítő. Így az állam nemcsak hogy felhatalmazást kap rá, hanem kötelezettsége is állampolgárait az egészséges életmódra kényszeríteni, továbbá az egészséges életmódra irányuló magatartást megtagadó polgárait büntetni. Ez a bírósági határozat teljesen figyelmen

kívül hagyja minden egyén önkárosításhoz való jogát, amelyet az általános cselekvési szabadság és az egyéni autonómia részeként minden liberális nyugat-európai rendszer tiszteletben tart.¹²

A magyar Alkotmánybíróság nem ad magyarázatot arra, hogy az egészséghez való jognak miért biztosít csaknem abszolút pozíciót, és miért helyezi azt ugyanannak a jogalanynak a cselekvési szabadsága fölé. Általában véve ha két alapvető jog ütközik egymással, az államnak kötelessége a két jogot egymással

ÁLTALÁBAN VÉVE HA KÉT ALAPVETŐ JOG ÜTKÖZIK EGYMÁSSAL, AZ ÁLLAMNAK KÖTELESSÉGE A KÉT JOGOT EGYMÁSSAL OLY MÓDON ÖSSZHANGBA HOZNI, HOGY AMENNYIRE CSAK LEHETSÉGES, NE SÉRÜLJENEK – LEHE-TŐLEG EGYIK SE.

oly módon összhangba hozni, hogy amennyire csak lehetséges, ne sérüljenek – lehetőleg egyik se.¹³ Ez különösen igaz akkor, ha különböző személyek jogai ütköznek. Ha a konfliktusban álló jogok ugyanahhoz a személyhez fűződnek, akkor e személy autonómiája (alkotmány 54. §) garantálja, hogy ő, ne pedig az állam döntsön arról, hogy mely joga érvényesüljön.¹⁴ A droghatározat nem tisztelte az egyén autonó-

miáját arra vonatkozóan, hogy válasszon a konfliktusban álló jogok közül, és a beavatkozó állam sem mérlegelte a két szemben álló jog egymáshoz való viszonyát abból a szempontból, hogy mindkettőt a lehető legnagyobb mértékben érvényesítse, hanem inkább a szociális jogot részesítette előnyben a liberális joggal szemben. Következésképp az államnak nincs kötelezettsége a személyes szabadság tiszteletben tartására, hanem arra a jogra és kötelezettségre tesz szert, hogy beavatkozzon állampolgárai magánéletébe. Ezt a dogmatikailag rendkívül gyenge érvet egy ugyanilyen gyenge lábakon álló orvosi érveléssel is alátámasztották, méghozzá azzal, hogy a könnyű drogok minden egyes fogyasztója annyira a szenvedélybetegség mechanizmusainak a befolyása alá kerül, hogy többé nem képes eléggé világosan megfontolni az egészségéért vállalandó felelősséget, azaz folyamatosan a cselekvőképzetlenség állapotában van.¹⁵

E döntés csak egy paternalista intervenció állam továbbra is fennálló attitűdjének háttere előtt értelmezhető – vagy kevesebb latin kifejezéssel élve: a késői Kádár-rendszer háttere előtt. E filozófia abban áll, hogy az állam jobban tudja polgárainál, mi a jó nekik, és ezt a boldogságot rákényszerítheti, vagy rá is kell kényszerítenie a polgáira. A rendszerváltás előtt (és tulajdonképpen 1949 előtt) ez az állami paternalizmus cselekvőképzetlenné tette az egyént, és ahogy a droghatározatból is észlelhetjük, manapság ugyanez lehet az eredmény. Így a döntés heves kritika tárgyává vált, különösen a Fundamentumban,¹⁶ ami újfent megvilágítja, mennyire fontos a magyar

jogi kultúrában, hogy legyen az emberi jogok problémájával foglalkozó folyóirat.

Az Alkotmánybíróság gyakorlatában a droghatározat eddig elszigetelt maradt, így az egyéni szabadságot sértő állami beavatkozás nem vált az alkotmányos ítélkezés strukturális problémájává. Mindazonáltal ez a döntés rávilágít a régi megfogalmazásban megjelenő szociális jogok rejtette individuális szabadságot sértő potenciálra.

Még akkor is, ha a drogfogyasztók szabadságának korlátozása talán marginális problémaként tűnik fel,¹⁷ fennáll a lehetősége annak, hogy az elkövetkezendő esetekben a droghatározat dogmatikai konstrukciója megismétlődik. Nincs biztosíték arra, hogy az Alkotmánybíróság nem hagy jóvá „egészségtelen” könyvekre vonatkozó tilalmat, vagy nem „védelmezi meg” az egyént az „ártalmas” egyesületekbe való belépéstől.

Bizonyos mértékben ez a veszély már realizálódott. 1996-ban az Alkotmánybíróság korlátozta a kiskorúak egyesülési szabadságát azzal az indokkal, hogy bizonyos tagságok rájuk nézve káros hatással vannak.¹⁸ A potenciális kár a kiskorú által hozott döntéssel következik be, melyet vagy melynek következményeit az egyén nem lenne képes meg nem történné tenni, ha eléri a nagykorúságot. Az Alkotmánybíróság arról kívánt meggyőzni, hogy a teljes szabadságát mindenki felnőttként képes gyakorolni, ezért a felnőttkor elérése előtti időszakra, amikor a kiskorúság hátráltatja az egyéneket döntéseik összes körülményének mérlegelésében, korlátozta az egyén szabadságát. Így az egyéni szabadság korlátozásának indoka a kiskorúság ideje alatt hozott döntések éretlensége volt. Ez az éretlenség nincs káros hatással az egyén későbbi életére. Azon kívül az Alkotmánybíróság a kiskorút nem fosztotta meg minden szabadságától, csak korlátozta azt az éretlensége szintjének arányában. Ennélfogva e döntés megmarad az emberi jogok liberális elméletének határai között.¹⁹ Mindamelllett az alkotmány még ennél is paternalistább értelmezésének alapjául szolgálhat, ha a kiskorúság speciális feltételeiről (az érettség hiánya) a hangsúlyt áthelyezzük a minden egyes egyén általános védelmének állítólagos szükségességére.

Mindent egybevéve a szocialista megfogalmazásban megjelenő szociális alapjogok magukban foglalnak egy bizonyos szabadságkorlátozó potenciált. Az Alkotmánybíróság nem riad vissza attól, hogy ezt a potenciált a gyakorlatba is átültesse, bár eddig még nem merült fel strukturális probléma a testület ítélkezési gyakorlatában. Azokra a problémákra, amelyek a szociális jogok alkotmányban ragadt szocialista megfogalmazásából fakadnak, egy gyógymód lehet: ha feladjuk a paternalista intervenció állam ha-

gyományos filozófiáját, és helyébe a személyes autonómia gondolatát helyezzük. A politikai kultúrát érintő efféle változás nem rendelhető el az alkotmányban, hanem a társadalomnak mint egésznek kell azt elérnie a nézeteit és elvárásait érintő változtatások segítségével.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS SZUPREMÁCIÁJA

Egy másik szocialista maradvány az alkotmány 19. § (1) bekezdése. Az 1972-es főbb alkotmánykiegészítést követően az Országgyűlés volt „a legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerv”; az egyetlen módosítás, amelyet 1989-ben végrehajtottak, hogy a „népköztársaság” kifejezést a „köztársaság” váltotta fel. 1949-től 1972-ig az alkotmány 10. § (1) bekezdése úgy határozta meg az Országgyűlést, mint a legfelsőbb államhatalmi szervet. Ez a megfogalmazás az 1936-os szovjet alkotmány 30. §-ának másolata.

Az Országgyűlésnek az államhatalom legfőbb szerveként való meghatározása az államhatalom egységének szocialista elméletét fejezi ki. A szocialista állam elutasította a hatalmi ágak elválasztását, és a szocialista államelmélet alkalmas megalapozásra lelt Rousseau műveiben. A szocialista állam teljes hatalmát egységesnek tekintették. Bizonyos hatáskörök és feladatok elosztását az alkotmányban és a törvényekben megjelenő különböző szervek között a „szocialista munkamegosztás” kifejeződésének tartották, de nem a fékek és ellensúlyok rendszerét jelentette meg. Miközben a szocialista állam a demokrácia igényével lépett fel, formálisan kiterjesztette hatalmát a legfelsőbb képviselői szerve. Elméletileg a szocialista parlamentek tartják kezükben a teljes államhatalmat, és hatáskörükbe vonhatnak bármely állami döntést.

Az alkotmány 19. § (1) bekezdésének túlélő szabálya az Országgyűlés legfőbb döntési kompetenciájáról két problémát vet fel. Először is, az egységes államhatalom ellentétben áll a joguralom és a demokrácia eszméivel, amelyek az alkotmány 2. § (1) bekezdése értelmében központi vonásai a magyar alkotmányos identitásnak. A joguralom eszméjének egyik fő eleme a hatalmi ágak elválasztása, mivel ez teszi lehetővé a szükséges ellenőrzést; egy egységes államhatalmi rendszerben sokkal nehezebb biztosítani, hogy az államszervek a jognak engedelmeskedjenek. A hatalmi ágak elválasztása fokozottabb védelmet nyújt a demokráciának, mint az általános akaratra építő egységes államhatalom, mivel nincs bizonyíték arra, hogy az utóbbi létezik egy pluralista rendszerben.²⁰ Azonban önmagában sem az állam-

hatalom egysége, sem a legfőbb népképviselői szerv szupremáciája nem antidemokratikus.

A második probléma komolyabb természetű. A 19. § (1) bekezdése ellentétben áll az alkotmány többi részével. Az államszervezet teljes rendszere ugyanis a hatalmi ágak elválasztásán alapul,²¹ bár az alkotmány sehol sem alkalmazza konkrétan ezt a kifejezést. A hatalmi ágak elválasztása, valamint az egyetlen legfőbb államhatalmi szerv különböző elveket testesít meg, és ezek nem egyeztethetők össze. Egy ilyen szerv, akár az államhatalom egységének szocialista formájában, akár a parlamentáris szuverenitás Westminster-féle modelljének megtestesítőjeként, mindenképpen idegen elem.²²

Az Alkotmánybíróság több döntésében is foglalkozott a 19. §-sal, de nem fejlesztett ki egységes értelmezést. Néhány ügyben a testület a 19. § (1) bekezdését nem kifejtett/kifejezett, de az Országgyűlés érdekében nem is korlátozható hatásköri szabálynak tekintette, azonban nem magyarázta meg, hogyan viszonyul ez az értelmezés a hatalmi ágak elválasztásának teljes rendszeréhez.²³ Más döntések a 19. § (1) bekezdést valódi jogi tartalmat nélkülöző deklarációként kezelik, amelyet korlátozhatnak más alkotmányos rendelkezések. Ez az értelmezés összhangban áll a hatalmi ágak elválasztásával, de nem nyújt magyarázatot arra, miért tartalmaz az alkotmány olyan rendelkezést, amely minden jogi tartalomnak híján van – egy érv, mely ellentétben áll a 77. §-sal.²⁴

Az a tény, hogy sem az Alkotmánybíróság, sem az alkotmányelmélet nem járt sikerrel az ellentétes és összeegyeztethetetlen alkotmányos rendelkezések harmonizálásában, nem halálos veszély a joguralom számára. A gyakorlati életben a 19. § (1) bekezdése nem okoz igazán problémát. Azonban az egymásnak ellentmondó rendelkezések az Alkotmányban esztétikai hibát jelentenek a joguralom csillogó felszínén.

A TÖRVÉNYESSÉGI FELÜGYELET

A *prokuratura* törvényességi felügyeleti jogköre egy cári eredetű intézmény, amelyet a forradalmat követő rövid kihagyás után Sztálin elevenített fel és tett kötelezővé a szovjet szatellitállamok számára 1945 után.²⁵ Magyarországon ezt 1972-ig a 42. § állapította meg, azt követően pedig az 51. § (1) és (3) bekezdése.

1989/90-ben csekély változtatáson estek át ezek a rendelkezések. Az 51. § (1) bekezdése a jelenlegi ügyészi feladatok közé sorolja az egyéni jogok védelmét (nemcsak az alkotmány által biztosítottakat,

hanem minden jogét), továbbá az 51. § (3) bekezdése felhatalmazza az ügyészséget arra, hogy minden jogszerű eszközt igénybe vegyen a „törvényesség védelme” érdekében. Ez a szabály meglehetősen hasonlít az 1989 előtti megfogalmazáshoz.²⁶ Az Alkotmánybíróság korlátozta saját hatáskörét, amikor megállapította, hogy a törvényességi óvás szocialista formája sérti a jogbiztonság és így a joguralom követelményét, mivel inkonzisztens keveréke a törvényes védelemből és a bírói gyakorlat egységességéből származó elemeknek, továbbá azt, hogy az alkotmány 50. § (3) bekezdésében található törvényességi felügyelet másodlagos az ügyészség elsődleges feladatához képest, melyet az 50. § (2)–(3) bekezdése állapít meg.²⁷

Mindemellett a törvény, amelyre az alkotmány 50. § (3) bekezdése hivatkozik, szűkíti a törvényességi védelem körét. A Magyar Köztársaság ügyészségéről szóló törvény²⁸ eszközöket biztosít az egyedi döntésekkel és az alacsonyabb szintű végrehajtási normákkal szemben. Ezen intézkedéseknek figyelemmel kell lenniük a joguralom követelményeire, például a szerzett jogokra és a felek jogos várakozásaira. Az ügyészség csak felhívhatja a figyelmet a jogsértésre, de nincs lehetősége megsemmisíteni a jogsértő döntést. Ehelyett eljárást kezdeményezhet a felettes hatóság vagy a bíróság előtt.

Az új rendszerben az ügyészség törvényességi felügyeleti jogkörének fenntartása²⁹ két okból is potenciálisan diszfunkcionális/problematikus. Először is, a törvényességi felügyelet elve, amely minden más szempont felett a jog iránti formális engedelmisséget feltételez, összeütközésbe kerül a joguralom más értékeivel, például a jogbiztonsággal és az állami döntések kiszámíthatóságával, a visszaható hatály tilalmával és általában a megbízható, konzisztens és egyértelmű állami cselekvés eszményével. Ez a konfliktus azonban a felügyelet intézményének óvatos alkalmazásával elkerülhető, amint az a magyar törvényekben látható.³⁰

A második fenntartás a jogi kultúrát érinti. Egy liberális államban a jogorvoslati lehetőségek felkutatása alapvetően az érintett felekre hárul. Az állam, függetlenül a felek anyagi vagy más körülményeitől, csak bizonyos korlátok között gondoskodik az igazságosság működő rendszeréről, illetve a rendszerhez való hozzáférésről. A rendszerváltás után Magyarország komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy olyan bírósági szervezetet hozzon létre, amely megfelel ezeknek a követelményeknek. Ha az állam fenntart egy olyan jogintézményt, amely a bíróságok mellett hivatalból ellenőrzi az állami aktusok törvényességét, akkor ez felfogható annak jeleként, hogy az állam nem bíz abban, hogy az érin-

tett felek kezdeményezései elegendő alapot nyújtanak a törvényes állami magatartás biztosítására. Az állampolgárok és azok kezdeményezései iránti állami bizalom hiánya a paternalista beavatkozó államot jellemzi. Ezért tekinthető az ügyészi szervezet törvényességi felügyeleti jogköre a liberális kultúrától idegennek és a paternalista állameszmény maradványának.

KÖVETKEZTETÉS

Az alkotmányban jelentős számban található a szocialista időkből származó intézkedések, intézmények és megfogalmazások. Ebből pedig különböző problémák származhatnak. Ezek lehetnek pusztán konceptuális/fogalmi és dogmatikai ellentmondások, amelyek nem okoznak kárt az állami gyakorlat és az alkotmányos élet számára [például 19. § (1) bekezdés].

Más kérdések azonban sokkal komolyabbak, mivel az állam eszméjét is érintik. Mind a szociális jogok szocialista megfogalmazása, mind a törvényességi felügyelet továbbélése a „bölcs” paternalista állam olyan feltevésén alapul, amely rendelkezik autoritással polgárai boldogságának biztosításához, ha szükséges, akár azok akarátának ellenére is. Az e feltételezésből eredő tisztán jogi problémák úgy rendezhetők el, ahogy azt a törvényességi felügyelet példája mutatja: a joguralom más értékeivel fennálló konfliktus óvatos jogalkotási aktusok útján és (ön)korlátozó alkotmányos ítélezési gyakorlat segítségével oldhatók fel.

Másfelől a droghatározat teljesen világossá tette, hogy a szocialista maradványok alkalmasak arra, hogy egy paternalista állam kényszerítő intézkedései számára jogi alapként szolgáljanak, akár a személyes szabadság rovására is. Minden dogmatikai hiányossága dacára ez a döntés a jövőben egy cizelláltabb elmélet kiindulópontjaként szolgálhat, amely az államot mint intézményt úgy fogja fel, mint ami a boldogságot/boldogulást közvetíti az állampolgárok részére.

E tendenciák ellen az egyik biztosíték az lehet, hogy el kell távolítani az alkotmányból a szocialista maradványokat, vagy még jobb lenne teljesen új alaptörvényt alkotni. Ez megfosztaná az államot attól az alkotmányos hatalmától, hogy beavatkozzon polgárai szabadságába, de nem változtatná meg azt a politikai kultúrát Magyarországon, amely még mindig a paternalista állam feltevésén alapul. Elegendő megvizsgálni más szocialista államokat, hogy megmutassuk: egy új liberális alkotmány önmagában nem számolja fel a paternalista állami magatartást

és az emberek annak megfelelő elvárásait. A paternalistából a liberális államba történő átmenet se nem jogi, se nem alkotmányos, hanem kulturális fejlődést jelent, amely általában csak a teljes társadalom erőfeszítései árán valósítható meg. De azért az alkotmányos változás lehet az első lépés ezen az úton, és különösen előnytelen „a jog forradalmának” állama számára, hogy ez az új rendszer csak tökéletlen módon jelenik meg az alkotmányban.

(Fordította: Ficsor Krisztina és Hidasi Viktória)

JEGYZETEK

1. HOLLÓ András: *Az államjogtól a jogállamig. A közjog „forradalma”*. Budapest, Alapítvány a politikai kultúráért, 1993. Lásd továbbá KULCSÁR Kálmán: *Systemwechsel in Ungarn 1988–1990*, in *Analysen und Erinnerungen des damaligen ungarischen Justizministers*, Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 1997; VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem JÁK, 1998.
2. A „szociális” szót azért szükséges zárójelbe tenni, mert kizárólag a preambulumban nyer említést, míg maga az alkotmány a piacgazdaságra melléknév említése nélkül hivatkozik. Magyarország gazdasági alkotmányának szociális karakterére vonatkozóan lásd DRINÓCZI Tímea: *Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus, Pécs, 2007, 151–155.
3. Az 1949 óta változatlanul hagyott szakaszok felsorolását lásd Herbert KÜPPER: *Die ungarische Verfassung nach zwei Jahrzehnten des Übergangs. Einführung mit Textübersetzung*, Studien des Instituts für Ostrecht München Bd. 56, Peter Lang, Frankfurt/M. 2007, 8–9.
4. A jelenlegi változatot az 1989. XXXI. törvény által lefektetett alkotmánykiegészítés állapította meg. A 74. §-sal kapcsolatban lásd Herbert KÜPPER: *Az Alkotmány 74. §-ának jogi jelentősége és tartalma*, Jogtudományi Közlöny, 2007/3, 123–131. Nemzetközi összehasonlító elemzését lásd SZENTE Zoltán: *A fővárosok jogállása Európában*, Nemzetközi Közlöny – Közép-Kelet-Európai Közigazgatási Folyóirat, 2007/1, 5–27.
5. A klasszikus pozíció képviselője Georg BRUNNER: *Die Problematik der sozialen Grundrechte. Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart*, Heft 404/405, Tübingen, Mohr Siebeck, 1974. Egy sokkal modernebb felfogásért lásd José Carlos VIEIRA DE ANDRADE: *Os Direitos Fundamentais Na Constituição Portuguesa de 1976*, Coimbra, Almedina, 1987, 198–205.
6. E két idézet némileg módosított változata a magyar alkotmányban 1949 és 1972 között a 45. §. (1) bekezdésben.

- désben, valamint 1972 és 1989 között az 54. §-ban megállapított munkához való jognak.
7. A központi döntés itt a 28/1994. (V. 20.) ABH, 1994, 134. A 18. § jellegzetességeire nézve lásd FODOR László: *Környezetvédelem az alkotmányban*, Budapest, Gondolat, 2006, 41–70, 102–163.
 8. 54/2004. (XII. 13.) ABH, 2004, 690.
 9. BVerfGE 90, 145 – Cannabis (A határozat magyar fordítását lásd Fundamentum, 2001/1, 133–147.)
 10. Német alaptörvény, 1. § (1), 2. § (1).
 11. Mivel a bíróság a kötelező büntethetőséget kiterjesztette a tartási cselekményekre, az nem kizárólag a tényleges egészségkárosító magatartásra (például fogyasztásra) vonatkozik, hanem az előkészületi cselekményekre is.
 12. A német droghatározatban a Szövetségi Alkotmánybíróság oly módon hivatkozott az önkárosítás alapvető jogára, hogy az integráns része az alkotmány által védett egyéni szabadságnak. Az önkárosításhoz való jog felöleli az öngyilkossághoz való jogot is, bár a német doktrínában vita tárgya, hogy vajon az öngyilkossághoz való jogot az általános cselekvési szabadságból vezetik-e le (e nézettel kapcsolatban lásd Friedhelm HUFEN: *In dubio pro dignitate. Selbstbestimmung und Grundrechtsschutz am Ende des Lebens*, Neue Juristische Wochenschrift, 2001, 849–857; Dieter LORENZ: *Recht auf Leben und körperliche Unversehrtheit*, in *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Hrsg. Josef ISENSEE, Paul KIRCHHOF, vol. VI: Freiheitsgrundrechte, Heidelberg, C. F. Müller, 1989, 37–38), vagy az élethez való jog negatív szabadságaként értelmezzük. (Ez utóbbi felfogással összefüggésben lásd Bodo PIEROTH, Bernhard SCHLINK: *Grundrechte Staatsrecht II.*, 22. ed., Heidelberg, C. F. Müller, Heidelberg 2006, § 9 II. 1. Rn. 392.)
 13. Ez alapvető gondolat a magyar alkotmányos doktrínában, lásd BALOGH Zsolt: *Alapjogi tesztek az Alkotmánybíróság gyakorlatában*, in HALMAI Gábor: *A megtalált alkotmány*, Budapest, Indok, 2000, 129–138; HALMAI Gábor, TÓTH Gábor Attila: *Emberi jogok*, Budapest, Osiris, 2003, 125–134; PETRÉTEI József: *Magyar alkotmányjog. Alapjogok*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus, Pécs 2006, 29; SÁRI János: *Alapjogok*, Budapest, Osiris, 2001, 44. Egy kritikusabb elemzésre példa PÉTERVÁRI Kinga: *Nyugati jogok posztkommunista alkalmazása*, Fundamentum, 1998/1–2, 171–173.
 14. Herbert KÜPPER: *A közjog dogmatikája*, in: *Jogdogmatika és jogelmélet*, Szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007, 353–355.
 15. Ez a fajta gondolkodás a totalitárius rendszerekben az egyén tiszteletének hiányában tipikus volt az orvostudományban, míg a személyes szabadságra épülő berendezkedés körülményei között az emberre mint autonóm lényre tekintő domináns elképzelésnek köszönhetően az orvosi szakma képviselői vonakodnak attól, hogy tagadják egy személy felelősségre vonatkozó képességét.
 16. GYÖRFI Tamás: *Üzenet az elefántcsonttoronyból: az Alkotmánybíróság droghatározata*, Fundamentum, 2005/1, 73–85; LÉVAI Miklós: *Paternalizmus és jogbizonytalanság*, Fundamentum, 2005/1, 86–98. Egy másik kritikai összefoglalását lásd Küpper: *Ungarische Verfassung...*, id. kiad., 102–103.
 17. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy adott jogrendszer szabadságkultúrája abban mutatkozik meg, hogy hogyan kezeli a kisebbséghez tartozó csoportokat és problémákat. Egy többségi demokráciában a jog a személyes szabadságot kizárólag kivételes esetekben korlátozza, akkor, ha a többség úgy gondolja, hogy az nem felel meg a társadalom véleményének, illetve azal összeegyeztethetetlen. Ezért az individuális szabadság garanciája strukturálisan jobban szolgálja a többségi kultúrától eltérő személyeket vagy csoportokat, mint a többség tagjait. Következésképp a vizsgálat arról szól, hogy a jogrend által védett szabadság mindig a „mások”, a kisebbségi és/vagy deviáns egyének vagy csoportok szabadságát jelenti-e. Erről lásd HALMAI Gábor: *Jog az „erkölctelenségre”?*, Fundamentum, 1999/4, 147–149 (Herbert Hart elméletéről).
 18. 21/1996. (V. 17.) ABH, 1996, 74. A határozat kritikai szempontból való elemzését lásd Herbert KÜPPER: *Die Grundrechte des Kindes in der ungarischen Verfassungsrechtsprechung*, Recht in Ost und West, 1996, 274–278.
 19. Az más kérdés azonban, hogy vajon a „kár” ebben az esetben – egy homoszexuális jogokért küzdő csoportban való tagság kérdésében – megfelelt-e az Alkotmánybíróság által felállított kritériumnak, azaz annak, hogy károsan befolyásolja az érintett személy későbbi életét abban a tekintetben, hogy döntését vagy annak következményeit már nem tudja visszavonni. Ez az érv akkor tartható, ha a homoszexualitást negatívumként fogjuk fel – ettől viszont a testület kifejezetten tartózkodott. Mindazonáltal az Alkotmánybíróság azzal, hogy az efféle tagságot potenciális jelleggel ártalmasnak ítélte meg, közvetett módon negatív értékítéletet hozott a homoszexualitással kapcsolatban, így a jog helyébe az erkölcsöt illesztette, amely a joguralom eszméjére épülő liberális nyugati rendszerekben elfogadhatatlan lenne. Az emberi jogok többek között azért jöttek létre, hogy a többség „erkölcsi türannoszával” szemben védelmébe vegyék az egyént különösen akkor, ha az állam arra adja a fejét, hogy ki is kényszerítse ezt az erkölcsöt. Vö. 17. jegyzet.
 20. A politikai pluralizmus is az alkotmányos rend egyik fontos jellemzője: Preambulum 2. § (3) bekezdés, 3. §.
 21. Az Alkotmánybíróság ezt a véleményét fejtette ki 31/1990. (XII. 18.) AB határozatában (ABH 1990, 136), és mindeddig fenn is tartotta: SÓLYOM László:

- Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001, 721–739.
22. JAKAB András: *A szocializmus dogmatikai hagyatéka*, Jogelméleti Szemle, 2003/4.
23. 48/1991. (IX. 26.) AB, ABH 1991, 217; 7/2001. (III. 14.) AB, ABH 2001, 114; Kiss László bíró párhuzamos véleménye a 4/1999. (III. 31.) AB, ABH 1999, 52. döntéshez.
24. 2/1993. (I. 22.) AB, ABH 1993, 33. döntés. A 24/2000. (VII. 6.) AB, ABH 2000, 141 határozat szintén úgy említi az alkotmány 19. § (1) bekezdését, mint üres frázist.
25. Herbert KÜPPER: *Einführung in die Rechtsgeschichte Osteuropas*, Studien des Instituts für Ostrecht München, Bd. 54, Frankfurt/M., Peter Lang, 2007, 130–131, 517–518, 533, 565.
26. PETRÉTEI József: *Az ügyészség alkotmányjogi helyzetéről a Magyar Köztársaságban*, Magyar Jog, 1997, 164–170.
27. 9/1992. (I. 30.) AB, ABH 1992, 59.
28. 1972. évi V. törvény.
29. Magyarország nem az egyetlen olyan korábbi szocialista állam, amely így tett, hanem sok posztoszocialista alkotmány és hozzá tartozó törvény is megtartotta ezt a jogintézményt.
30. Az Alkotmánybíróság a 2/2000. (II. 25.) AB határozatában (ABH 2000, 25) döntésében a törvényességi felügyelet jelenlegi formáját többé-kevésbé összeegyeztethetőnek találta az alkotmánnyal; következésképpen a 2001. évi XXXI. törvény, amely a testület megállapításainak hatására jött létre, a joguralom elemeit erősítette meg, teljes harmóniát teremtve a felügyelet intézménye és az alkotmány között.